

*ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ*

*в біографіях видатних діячів
Частина II
Випуск 3
(XIX століття)*

Бойко Ю.М.

*ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ*

в біографіях видатних діячів.

Частина II

Випуск 3

(XIX століття)

УДК 94(477.4)"19"
Б -77

Б -77 **Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів. Частина II. Випуск 3 (XIX століття). Вінниця: ВНАУ, 2020. 84 с. з іл. (Методичні матеріали для самостійної роботи студентів).**

У виданні в науково-популярній формі розглядаються питання внеску видатних особистостей у становлення та розвиток української культури. Робота є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія України та етнокulturологія».

УДК 94(477.4)"19"
Б -77

© Бойко Ю.М., 2020
© ВНАУ, 2020

ЗМІСТ*

✓ ІМПЕРСЬКА ДОБА (продовження)

СОШЕНКО Іван Максимович (1807-1876), художник, педагог	109-113
ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809-1852) прозаїк, драматург, публіцист	114-127
ГРЕБІНКА Євген Павлович (1812-1848) байкар, белетрист, видавець, громадський діяч	128-134
ШЕВЧЕНКО Парас Тригорович (1814-1861) художник, поет, мислитель	135-166
КОСПОМАРОВ Микола Іванович (1817-1885) історик, мислитель, суспільний діяч	167-178
КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (1819-1897) письменник, етнограф, історик, громадський діяч	179-185
✓ ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА	✓
✓ ПРИМІТКИ:	III
Аксаков Сергій Тимофійович (1791-1859)	125 ⁸
Андрузький Георгій (Юрій) Левович (1827 - ?)	162 ²²
Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816-1875)	134 ⁷
Баранова Юлія Федорівна (Доротея Єлена Юліана), уроджена Адлерберг (1789 - 1864)	157 ¹¹
Белінський Віссаріон Григорович (1811-1848)	126 ¹²
Белозерський Василь Михайлович (1825-1899).	161 ²⁰
Білоусов Микола Григорович (1799 – 1854)	123 ³
Брюллов Карл Павлович (1799-1852)	154 ⁷
Бутаков Олексій Іванович (1816-1869)	164 ²⁵
Віельгорський Матвій Юрійович (1794-1866)	153 ⁶
Ге Микола Миколайович (1831-1894)	175 ²
Греч Микола Іванович (1787- 1867)	131 ³
Григорович Василь Іванович (1786-1865)	112 ¹
Гулак Микола Іванович (1822-1899)	108 ⁷
Гулак-Артемівський Семен Степанович (справжнє прізвище Гулак, сценічний псевдонім Артемівський) (1813-1873)	163 ²³
Даль Володимир Іванович (літературний псевдонім: Козак Луганський) (1801-1872)	132 ⁶

<i>Енгельгардт Павло Васильович</i> (1798-1849).	152 ¹
<i>Єршов Петро Павлович</i> (1815-1869)	132 ⁴
<i>Зайцев Іван Кіндратович</i> (1805-1887)	153 ³
<i>Закревська Ганна Іванівна</i> (уроджена Заславська) (1822 - 1857)	161 ¹⁷
<i>Залеський Броніслав Францевич</i> (1819-1880)	164 ²⁶
<i>Капніст Олексій Васильович</i> (бл. 1796 - 1867)	159 ¹³
<i>Козачковський Андрій Осипович</i> (1812-1889)	161 ¹⁸
<i>Кукольник Нестор Васильович</i> (1809-1868)	123 ⁴
<i>Кушельов-Безбородько Олександр Григорович</i> (1800-1855)	122 ²
<i>Маркович Опанас Васильович</i> (1822-1867)	176 ⁵
<i>Мокрицький Аполлон Миколайович</i> (1810-1870)	132 ⁵
<i>Олександра Федорівна Романова</i> (принцеса Шарлотта Прусська) (1798 - 1860)	156 ¹⁰
<i>Орловський Володимир Донатович</i> (1842-1914)	112 ⁶
<i>Петров Олексій Михайлович</i> (1827 - 1883)	162 ²¹
<i>Плєтньов Петро Олександрович</i> (1791-1866)	124 ⁵
<i>Псьол Олександра і Глафіра</i>	160 ¹⁶
<i>Рєпніна-Волконська Варвара Миколаївна</i> (1808-1891)	159 ¹⁵
<i>Симиренко Платон Федорович</i> (1821-1863)	165 ²⁷
<i>Тарновський Василь Васильович</i> (1810-1866)	158 ¹²
<i>Толстой Олександр Петрович</i> (1801-1873)	126 ¹³
<i>Толстой Федір Петрович</i> (1783-1873)	153 ⁵
<i>Фундуклей Іван Іванович</i> (1804-1880)	176 ⁷
<i>Чалий Михайло Корнійович</i> (1816-1907)	112 ³
<i>Юзефович Михайло Володимирович</i> (1802-1889)	184 ⁴

* Загальна нумерація сторінок продовжує прийняту у випуску 1 частини II видання.

СОШЕНКО Іван Максимович (1807- 1876),

художник, педагог

Іван Сошенко народився у міщанській сім'ї в Богуславі на Київщині. Вже з 8 років бабуся стала вчити його грамоті, а ще через рік його віддали в науку до дячка. Дяк, помітивши у хлопця здібності до малювання, переконав бабуся віддати його до справжнього художника. У 13 років вона відвезла Ваню до свого київського племінника, відомого майстра Степана Степановича Превлоцького. У нього він провчився 8 років і нарешті в 1828 році Превлоцький повідомив хлопцеві, що передав йому все, що знав, і тепер він може вийти на власні хліби. По закінченні розпису церкви Пресвятої Богородиці в Матусові, Івана запросив до свого монастиря ігумен з Лебединців. Хлопець швидко став улюбленцем монастирських ченців, адже малюючи образи святих, використовував ченців замість натурників.

*Іван Максимович
Сошенко (1807-1876).
(П. Заблоцький, 1834)*

Незабаром Івана закутого в кайдани повели до Звенигородки здавати у солдати. Річ у тім, що в солдати рекрутували кріпаків, яких відбирали пани, і вільних міщан, на яких вказувала громада. Сошенки переїхали до Звенигородки з іншого міста і були для сусідів чужинцями. Рекрутували юнаків по досягненню віку у 21 рік. Івану вже було більше 21-го, от звенигородці і оголосили його дезертиром та привели на комісію в кайданах. Але медична комісія визнала його непридатним для служби за станом здоров'я. Все одно нові сусіди ще двічі ганяли його у кайданах до рекрутських комісій, поки не виповнилося 21-го року молодшому братові і він добровільно не пішов у солдати замість Івана.

У 1831 році завітав до України з ревізією-інвентаризацією церков чиновник Священного Синоду Рибачков з Петербурга. Він побачив Іванові розписи, познайомився з Сошенком, став розповідати йому про життя в Петербурзі, про Академію мистецтв. Хлопець, щоб було на що жити в столиці та сплатити за переїзд, розпродав нашвидкуруч особисте майно. Майже всі ті гроші пішли на хабарі чиновникам, щоб оформити паспорт на виїзд. Залившись з трьома рублями в кишені, Іван замість Петербурга змушений був знову їхати у Київ до дядька, що влаштував хлопця на проживання у свояка Житницького. Нарешті в грудні того ж року модний петербурзький кравець, який жив поруч, зібрався в столицю і погодився взяти Івана у свій екіпаж. Ще майже місяць добирались вони до Петербурга. Тоді якраз спалахнуло польське повстання й усі дороги були перекриті військами та селянськими патрулями. І все ж їм було легше, ніж кріпакові *Тарасу Шевченко* (с. 135), який тоді саме плентався пішки

Варшавським шляхом етапом до Петербурга. У дорозі попутники потоваришували і по приїзду до Петербурга той модний кравець, знаючи, що у Сошенка й копійки немає в кишені, запропонував йому на перший час, поки не знайде грошей, зупинитись у нього. Заробивши перші ж гроші, Іван зняв дешеву квартиру в напівпідвалі на Василевському острові, залишивши кравцеві на пам'ять чудовий його портрет, намальований власноруч.

Слід відзначити, що живучи в Києві, Сошенко допомагав Житницькому по господарству, віддавав усі гроші, виручені від малювання. На знак подяки, той дав хлопцеві дуже теплу рекомендацію до свого петербурзькому родича ієромонаха Александроневської лаври. Цей чоловік і звів Івана зі своїм добрим знайомим *Василем Івановичем Григоровичем*¹ - секретарем Товариства заохочення художників. Той був доброю, чуйною людиною, намагався чим міг допомогти землякам, які зверталися до нього. Сошенко попросив Василя Івановича допомогти йому отримати дозвіл на безкоштовне копіювання мистецьких шедеврів в Ермітажі. Незабаром він отримав такий дозвіл і мало того, подивившись, як старанно працює хлопець, Григорович запропонував йому стати слухачем Академії мистецтв.

У 1834 році Іван Сошенко був зарахований «вільним слухачем» Академії на курс академіка Васнецова. А ще через рік Сошенка запросив ділити разом помешкання його земляк з України *Аполлон Мокрицький*². Невдовзі після цього Іван познайомився з Тарасом Шевченко. Ось як він сам розповідав про це своєму товаришу *Михайлові Чалому*³ через чверть століття: *«Як був я на «гіпсових головах» чи, здається, на «фігурах» так року 1835-го, або, може 1836-го, разом зі мною приходив до Академії швагер Ширяєва. Від нього я дізнався, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про якого я кілька разів чув ще у Вільшанах від свого першого вчителя Превлоцького. Я упросив родича Ширяєва прислати Шевченка до мене на квартиру. На другий день, в неділю, Тарас прийшов до мене. Він був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільського грубого полотна і замазаний у фарби; халат демікотоновий на ньому був обмизганий. Тарас був босий, розхристаний і без шапки. Він дивився понуро і соромливо. З першого ж дня нашого знайомства я помітив у ньому велике бажання вчитися живопису. Став він приходити до мене, не пропускаючи жодного свята, бо в будні і мені було ніколи, і його Ширяєв не відпустив би».*

Іван Сошенко після Звенигородських поневірянь був людиною замкненою, не ходив у гості до знайомих, не запрошував їх до себе. Тому і друзів у нього було не багато. Зате він тоді жив разом з компанійським Аполлоном Мокрицьким, який не тільки був вхожий в усі тодішні літературно-мистецькі салони і був кращим другом *Євгена Гребінки* (с. 127), а й був знайомцем Тараса Шевченка по Товариству сприяння художникам. У ньому вони обидва були учнями художника *Венеціанова*⁴. Через Мокрицького і Сошенка познайомився Тарас з їх благодійником *Василем Григоровичем*, а вже через нього з великим художником *Карлом Брюлловим*⁵.

У 1836 році Сошенко перебрався від Мокрицького в будинок Алексеевої на 4-й лінії Василевського острова. У цьому ж будинку мав державну квартиру - «чудово мебльовані 2 кімнати, приймальню і кабінет, крім того, спальню і кухню» - старший учитель словесності Кадетського корпусу родом з Ніжина Євген Гребінка. У серпні 1838 року Сошенко запропонував Тарасу перебраться до нього. Пропозиція пояснювалась не стільки дружбою, скільки фінансовими обставинами. Тарас з радістю погодився переїхати. Адже напівпідвал, де жив Сошенко, був у будинку, де жив Гребінка, де збиралися на вечірки його друзі. На жаль, цей переїзд поклав край дружбі Івана й Тараса. Справа в тому, що помешкання в напівпідвалі Іван знімав у німкені Марії Іванівни Європеус, яка мала красуню-небогу. Іван закохався в неї з першого погляду. Тарас не зважив на його почуття і друзі розсталися. Згодом Сошенко зустрічався з Шевченком у Ніжині в 1846 році та у Києві 1859 року, вони листувалися. У травні 1861 року Іван Максимович супроводжував труну Шевченка до Канева.

В липні 1839 року Іван Сошенко виїхав працювати до Ніжинського повітового училища (після закінчення Академії йому було видано атестат на звання «вільного некласного художника»). Звідти, через погіршення стану здоров'я, художник змушений був переїхати до Немирова вчителювати у гімназії. В липні 1856 року Іван Сошенко переїхав до Києва викладати у II Київській гімназії, де він прослужив 20 років. Працюючи у гімназії, він активно займався історією мистецтва, цікавився звітами про річні виставки у Петербурзькій академії мистецтв. Педагог він був чудовий, учні його любили за душевну доброту і цікаві розповіді про природу. У 1861 році, за «естафетою добра», був спрямований до Петербурга найталановитіший учень Сошенка - *Володимир Орловський*⁶, який згодом став професором Академії мистецтв, а вступити туди йому допоміг Тарас Шевченко.

В липні 1876 року під час подорожі до рідного Богуслава Сошенко застудився і захворів. Візник віддав його хворого на заїжджий двір у Корсуні. Іван Максимович попросив господаря сповістити про його стан *Варфоломія Шевченка*⁷. Варфоломій примчав одразу до давнього друга свого брата Тараса. Через службові справи він не зміг залишатися біля

Пам'ятник І.М. Сошенко в Корсунь-Шевченківському

*Ти в цей пейзаж печально так вклинився.
Лишився тут, спасибі тій вербі.
Лежи, Іване.
Кожен, хто вклонився твоїй могилі,
— пам'ятник тобі.
Ліна Костенко*

хворого, тому приставив до нього свою молодшу дочку - медсестру. Почувши, що на заїжджому дворі лежить хворий друг самого Тараса Шевченка, два місцевих лікаря взялися його лікувати безкоштовно. Біля його ліжка цілодобово чергували гімназисти та студенти, його колишні учні. З Києва приїхав виконуючий обов'язки директора гімназії Онисим Іванович Пасецький з грошима на лікування та переїзд до Києва. Але ніщо вже не допомогло. Проводжати Івана Максимовича вийшло майже все місто. Поховали його у мальовничому куточку над Россю. В наш час над могилою поставили чудовий пам'ятник.

ПРИМІТКИ

¹ *Григорович Василь Іванович* (1786-1865). Народився в Пирятині, у 1803 році закінчив Київську академію. Від 1824 року брав активну участь в роботі Товариства заохочування художників у Петербурзі. Професор (з 1828 року) і конференц-секретар Петербурзької академії мистецтв. Майже щоліта Василь Іванович приїжджав у Пирятин до матері, бував, зокрема, на хуторі Убіжище, де гостював у батька Євгена Гребінки, з яким підтримував товариські стосунки. Видавав перший в Росії художній часопис «Журнал витончених мистецтв» (1823, 1825). Василь Григорович сприяв розвитку мистецької освіти в Україні, допомагав молодим українським художникам, брав активну участь в звільненні Тараса Шевченка з кріпацтва. На згадку про день звільнення поет присвятив йому поему «Гайдамаки». З посвятою Григоровичу Євген Гребінка видав у 1837 році свої «Оповідання пирятинця».

² Див. примітку 5 на с. 132.

³ *Чалий Михайло Корнійович* (1816-1907). Народився в Новгороді-Сіверському на Чернігівщині. У 1844 році закінчив Київський університет. Працював директором гімназії в Білій Церкві, ліцею й Гімназії князя Безбородька в Ніжині, був організатором недільних шкіл у Києві, приятелював з Сошенком і Шевченком. Ось яку характеристику дав він Івану Сошенку в листі до Тараса Шевченка від 8 вересня 1860 року: «*Наш Іван Максимович невиправний, він такий же, яким був «у часи оно», коли ви разом боролися з людьми і з життям: добрий товариш, щира душа, борець проти неправди і підлот, трибун народний*». Чалий став одним з організаторів похорону Шевченка в Україні і виголосив промову над його домовиною в Києві під час перевезення тіла до Канева. Він належав до гуртка вчених довкола журналу «Київська Старина», став автором книги «Жизнь и произведения Тараса Шевченка» (1882), спогадів про нього.

⁴ Див. примітку 3 на с. 62.

⁵ Див. примітку 7 на с. 150.

⁶ *Орловський Володимир Донатович* (1842-1914). Народився в Києві, початкову художню освіту здобув у II-ій Київській гімназії у Івана Сошенка. Згодом за підтримки Тараса Шевченка вступив і в 1868 році закінчив Петербурзьку академію мистецтв (з 1874 року - її академік, з 1878-го - професор). Брав участь

в діяльності малювальної школи М. Мурашка, був одним з організаторів Київського художнього училища. Після закінчення Академії вивчав сучасне мистецтво у Франції, де близько познайомився з творчістю майстрів так званої барбізонської школи і саме його можна вважати першовідкривачем барбізонців для українського пейзажного живопису. Після повернення з 1886 року жив постійно у Києві. В 1914 році, під час перебування в італійському місті Нерві, Володимир Орловський раптово помер. Труну з тілом художника було перевезено до Києва і поховано на Лук'янівському цвинтарі.

⁷ Див. примітку 28 на с. 161.

ГОГОЛЬ *Микола Васильович*
(1809-1852) прозаїк, драматург, публіцист

Микола Васильович Гоголь (уроджений Яновський, з 1821 р. - Гоголь-Яновський) народився 1 квітня 1809 р. в родині дрібнопомісного дворянина Василя Опанасовича Гоголь - Яновського. Микола був одним з дванадцяти дітей, народжених Марією Іванівною Гоголь, з яких п'ятеро померли в дитинстві чи юності. Марія Іванівна походила з дворянського роду Косяровських, що володів сусіднім селом Яреськи. Батько Миколи служив чиновником на Полтавському поштамті, а також управителем в сусіда-вельможі (родича своєї дружини) Дмитра Прокопійовича Трощинського¹. Той був палким театралом і в 1812 р. завів у своєму маєтку театр з кріпаків, на сцені якого ставили стародавні трагедії, а також сучасні п'єси («Ябеда» В. Капніста, «Недоук» Д. Фонвізіна та ін.). Василь Опанасович Гоголь писав для театру Трощинського комедійні п'єси українською мовою, які (особливо «Собака-Вівця», «Простак, або Хитрість жінки, перехитрована солдатом») досить часто ставились іншими аматорами через повну на той час відсутність українського репертуару. Помер Василь Опанасович в 1825 р., не доживши до п'ятдесяти років.

*Микола Васильович
Гоголь (1809-1852)
(О.А. Іванов, 1847)*

У десятилітньому віці приватний учитель Гаврило Сорочинський підготував Миколку до вступу в Ніжинську гімназію вищих наук. Навчання, розраховане на дев'ять років, було фундаментальним і різнобічним. Платня за нього становила тисячу рублів на рік, однак, турботами Трощинського, піклувальник гімназії зарахував Миколу Гоголя на казенний кошт. Побудована стараннями князів Безбородько на землі, подарованій ще імператрицею Катериною II, Ніжинська гімназія носила ім'я одного з кращих представників цього славного роду - князя **Олександра Андрійовича Безбородька** (с. 27). Піклувальником закладу був граф **Олександр Григорович Кушелев-Безбородько**², який залишив яскравий опис незабутнього враження від Миколи Гоголя, зарахованого в 1821 році до гімназії: «Його поява в Ліцеї (з 1832 р. Ніжинська гімназія одержала статус ліцею з правами університету) запам'яталася однокашникам як комічне видовище. Новачок був закутаний в шуби, сувої, ковдри, їх довго розв'язували і коли, нарешті, розв'язали, то перед очима присутніх з'явився непоказний хлопчик з довгим носом, що лякливо озирався по сторонах. З його вух стирчала вата. Він одразу забився на останню парту й просидів там кілька років ні з ким не вступаючи в близькі стосунки, нікому не довіряючи своїх сердечних таємниць».

В науках юнак не був старанним, тому, оцінюваний за існуючою шкалою успішності - «тупий, посередній, достатній, гарний і дуже гарний», - часто мав у журналі обліку записи щодо своєї особи як «тупий» і «посередній». Це цілком співпадало з прізвиськами, даними йому товаришами за відлюдкуватість - «Гаємничий Карла» і «Мертва Думка». Однак інтерес до літературної творчості проявився у Миколи Гоголя вже в гімназичні роки. В будинку інспектора, професора римського права *Миколи Григоровича Білоусова*³ по суботах збиралися гімназисти, серед яких були й майбутні літератори *Нестор Кукольник*⁴ та *Євген Гребінка* (с. 127).

*М. Гоголь-гімназист
(1820-і)*

Вони видавали рукописний журнал, де розміщували тільки ті твори, що одержали загальне схвалення присутніх; інші одразу знищували. Такої незavidної долі зазнала у 1825 р. і перша трагедія Гоголя «Брати Твердославичі». В гімназії він писав вірші, п'єси, сатири, сповнені презирства до ніжинських «обивателів» і мріями про служіння високим шляхетним ідеалам. Коли в гімназії був улаштований театр, Микола Гоголь із захопленням брав участь у виставах, малював декорації, сам грав на сцені, в тому числі ролі комічних дідків та старих жінок. З особливим успіхом він виконував роль пані Простакової в «Недоуку» Фонвізіна. Найулюбленишим місцем Гоголя в гімназії була бібліотека, що нараховувала вже тоді близько семи тисяч томів. У ній він був бібліотекарем на громадських засадах. Згодом тут буде зібрана колекція гоголівських рукописів: перший том «Мертвих душ», «Тарас Бульба» й інші, придбані для гімназії сином колишнього піклувальника графом Григорієм Олександровичем Кушельовим-Безбородько.

В 1828 р. Микола Гоголь закінчив гімназію з чином найнижчого чотирнадцятого класу. У Ніжинській гімназії, крім трагедій «Брати Твердославичі» і «Розбійники», поем «Ганс Кюхельgarten» і «Росія під ярмом татар», а також балади «Дві рибки», Гоголь, за спогадами сучасників, написав сатири «Дещо про Ніжин, або Дурням закон не писаний», «Сніданок у провідника», «На ярмарку», «Вибори в міському магістраті». З усього згаданого збереглася лише поема «Ганс Кюхельgarten» (1827), з якою в грудні 1828 року негарний і неспритний провінційний юнак приїхав у холодний і зарозумілий Петербург. Дешева квартира на Гороховій вулиці - усе, що міг собі дозволити Микола Гоголь. Надії, що поклалися на видання в 1829 р. поеми «Ганс Кюхельgarten», яку Гоголь надрукував власними коштами під псевдонімом В. Алов, не виправдалися. Разом зі своїм незмінним слугою Якимом Німченком автор придбав і спалив усі примірники.

Розчарований невдачею першої літературної спроби, Гоголь того ж року виїхав до Німеччини, але через два місяці повернувся в Петербург. У нього виникла нова ідея - стати актором петербурзького Александринського театру.

Інспектор трупи Храповицький так відгукнувся про новоявленого кандидата: «... присланий на випробування Гоголь-Яновський виявився зовсім нездатним не тільки до трагедії або драми, але навіть до комедії». Тільки в листопаді 1829 р. Миколі Васильовичу пощастило влаштуватися чиновником у Департамент державного господарства й публічних споруд на посаду переписувача, а в квітні 1830 р. він перейшов у Департамент уділів (міністерство з питань нерухомого майна імператорської родини), звідки через рік, дослужившись лише до місця помічника столоначальника, звільниться з атестацією: «Поведінки був відмінної й посаду свою виправляв з ретельністю».

М.В. Гоголь
(О.С. Пушкін, 1833)

Відчутних статків чиновницька служба не давала, та й ходити на роботу в старому одязі було принизливо. «Я трохи звик до морозу й виходив усю зиму в літній шинелі» - писав він додому матері. Одночасно Микола Гоголь регулярно відвідував Академію мистецтв, займаючись там живописом. В його літературних заняттях здійснився перехід від мрійливо-романтичних поем до відтворення життя народу. «... Тут так займає усіх все малоросійське...», - писав він матері в квітні 1829 р. Працюючи над циклом повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки», він просив її написати «... кілька слів про колядки, Івана Купала, русалок... Безліч носить між простим народом повір'їв, страшних сказань, переказів, різних анекдотів... Усе це буде для мене надзвичайно цікаво». Перша повість «Вечорів...» - «Басаврюк, або Вечір напередодні Івана Купала» - з'явилася в лютневій і березневій книжках журналу «Вітчизняні записки» за 1830 р. Правда, власник журналу П. Свін'їн виправив повість так, що Гоголь відмовився від публікації її під власним ім'ям. В альманасі «Північні квіти» за 1831 р. вийшла глава з історичного роману «Гетьман», що залишився незакінченим.

Нарешті Гоголь привернув до себе увагу літературної громадськості столиці. Зав'язуються його перші літературні знайомства. Петро Олександрович Плетньов⁵, незабаром ректор Петербурзького університету, влаштував його вчителем історії в Патріотичний інститут для офіцерських доньок. Наприкінці травня 1831 р. відбулося знайомство Миколи Гоголя з Олександром Сергійовичем Пушкіним⁶, в якому молодий письменник знайшов старшого товариша і творчого наставника («Пушкін заходив часто. Невеликого зросту, кучерявий, рябуватий, негарний, одягався дивно, абияк. До Пушкіна, бувало, на тиждень рази три - чотири з запискою ходжу або з листом. Він жив тоді на набережній», - згадував слуга Гоголя Яким Німченко). В цій атмосфері Гоголь закінчив роботу над «Вечорами...». Олександр Пушкін так відгукнувся на цей збірник молодого письменника: «... От справжня веселість, щира, невимушена, без манірності. А місяцями яка поезія! Яка чутливість! Усе це так незвичайно в нашій літературі, що я дотепер не оговтався». Ліричний образ України, створений Миколою Гоголем у «Вечорах...», назавжди увійшов до європейської літерату-

ри. Неповторною співучою ритмічною прозою, що увірнула все багатство словесних фарб живої народної мови, він створив дивний мальовничий портрет України. В другій частині «Вечорів...» (1832) ліричні й героїчні картини України межують з першими спробами «вигривальних портретів» обивателів-«існувальників», м'який гумор поступається місцем безжальній сатирі й сарказму.

Гоголь, син маловідомого українського драматурга, завжди мріяв стати російським письменником. Можливо, саме в неприйнятті його великоросійським суспільством криється, в якійсь мірі, джерело його вигривальної гіркої «російської прози». Він довго не наважувався підписувати свої твори власним іменем. Для авторства «Вечорів...» був вигаданий колоритний народний персонаж - «пасічник Рудий Панько». У 1831 р. в «Літературній газеті» були надруковані: глава з повісті «Страшна рука» за підписом П. Гличик, стаття «Кілька думок про викладання дітям географії» за підписом Г. Янов і стаття «Жінки», під якою вперше з'явилося власне прізвище письменника - Гоголь.

Після появи «Вечорів...» він став відомим і модним письменником й одержав можливість цілком присвятити себе творчості, написав ряд повістей, об'єднаних пізніше в збірнику «Миргород». Влітку 1832 р. Микола Гоголь познайомився в Москві з істориком, письменником і видавцем *Михайлом Петровичем Погодіним*⁷, письменником і критиком *Сергієм Тимофійовичем Аксаковим*⁸, знаменитим актором *Михайлом Семеновичем Щепкіним*⁹, професором Московського університету, українським фольклористом, майбутнім першим ректором Київського університету *Михайлом Олександровичем Максимовичем* (с. 96). Тоді ж, уперше за час перебування в Петербурзі, він приїхав до рідної Василівки, звідки восени повернувся в Петербург разом з молодшими сестрами Ганною та Єлизаветою, щоб влаштувати їх на навчання до Патріотичного інституту.

У 1833 р. в петербурзькому Великому театрі була поставлена інсценівка в одну дію за повістю «Ніч перед Різдом». У цьому ж році Гоголь читав Пушкіну повість «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», про яку великий поет відгукнувся як про твір «дуже оригінальний і дуже смішний». («Пушкін змусив мене глянути на справу серйозно», - згадував Микола Васильович, говорячи про зміну тональності «Вечорів на хуторі біля Диканьки»). Пушкін залучив Гоголя до участі у виданні журналу «Современник». В 1834 р. заслуги Миколи Гоголя перед літературою були відзначені обранням його в дійсні члени Товариства шанувальників російської словесності.

У цей період, крім літературної діяльності, він працював над історією України, планував здійснити історико-географічну роботу «Земля і люди», пізніше (на початку 1834 р.) клопотався про одержання місця викладача кафедри історії в Київському університеті. Однак *С.С. Уваров*¹⁰ не дав дозволу на пере-

М.В. Гоголь
(*В.Г. Венеціанов,*
1834)

їзд Гоголя в Київ, і 24 червня 1834 р. на протекцію Плетньова він був зарахований ад'юнктом-професором загальної історії в Петербурзький університет з правом читання лекцій. До Гоголя цей курс викладали професор А.А. Дегуров, котрий, будучи ректором, з початку 1830-х років відверто нехтував викладанням, тому прихід Гоголя, що вже набув літературної популярності, здавався багатобічним для університету. Нажаль, Гоголь не міг викладати в столичному університеті історію України, якою активно цікавився на той час, а розгорнутого курсу всесвітньої історії напередодні вступу на кафедру він підготувати не встиг. Гоголь почав з викладання історії середніх віків на другому курсі історико-словесного відділення у вересні 1834 року. Вступна лекція Гоголя «Про характер історії середніх віків» проходила в присутності ректора і була надрукована того ж року в Журналі міністерства народної освіти. У вересні або жовтні (точно не встановлено) Гоголь читав лекцію «Про рух народів наприкінці V століття», а в другій половині жовтня відбулась його лекція про халіфа Аль-Мамуні, на якій були присутні В.А. Жуковский та О.С.Пушкін. *«Не знаю, чи пройшло і п'ять хвилин, як вже Гоголь заволодів абсолютно увагою слухачів. Неможливо було спокійно стежити за його думкою, яка летіла і переломлювалась, як блискавка, освітлюючи безперестанку картину за картиною в цьому мороці середньовічної історії. ... Лекція тривала три чверті години. Коли Гоголь вийшов з аудиторії, ми оточили його в збірній залі і просили, щоб він дав нам цю лекцію в рукописі. Гоголь сказав, що вона у нього накидана тільки начорно, але що з часом він обробить її і дасть нам, а потім додав: «На перший раз я намагався, панове, показати вам тільки головний характер історії середніх віків, в наступний же раз ми візьмемося за самі факти і повинні будемо озброїтися для цього анатомічним ножем». Ми з нетерпінням чекали наступної лекції. Гоголь приїхав досить пізно і почав її фразою: «Азія була завжди якимось народовержущим вулканом». Потім поговорив трохи про велике переселення народів, але так мляво і плутано, що нудно було слухати, і ми не вірили самі собі, чи той це Гоголь, який минулого тижня прочитав таку блискучу лекцію? Нарешті, вказавши нам на деякі курси, де ми можемо прочитати про цей предмет, він вклонився й поїхав. Вся лекція тривала 20 хвилин. Наступні лекції були в тому ж роді, так що ми абсолютно, нарешті, охололи до Гоголя, і аудиторія його все більше і більше порожніла», - згадував у 1852 р. М.І. Іваницький. Своє враження від Гоголя-викладача описав і тодішній студент університету, а згодом видатний письменник Іван Тургенєв: «... я був одним з його слухачів у 1835 році, коли він викладав (!) історію в С.-Петербурзькому університеті. Це викладання, правду кажучи, відбувалося оригінальним чином. По-перше, Гоголь з трьох лекцій неодмінно пропускав дві, по-друге, навіть коли він з'являвся на кафедрі - він не говорив, а шепотів щось вельми недоладне, показував нам маленькі гравюри на сталі, що зображували види Палестини та інших східних країн - і весь час жахливо ніяковів. Ми всі були переконані (і навряд чи ми помилялися), що він нічого не розуміє в історії та що пан Гоголь-Яновський, наш професор (він так іменувався в розкладі лекцій), не має нічого спільного з письменником Гоголем, вже відомим нам як автор «Вечорів на хуторі біля Ди-*

каньки». На випускному іспиті зі свого предмета він сидів, пов'язаний хусткою, нібито від зубного болю - з абсолютно пригніченою фізіономією - і не розкривав рота. Питав студентів за нього професор І.П. Шульгін. Як тепер бачу його худу, довгоносу фігуру з двома кінцями чорного шовкової хустки, що високо стирчали у вигляді вух. Немає сумніву, що він сам добре розумів весь комізм і всю незручність свого становища: він у тому ж році подав у відставку. Це не завадило йому, однак, вигукнути: «Невизнаний зійшов я на кафедру - і невизнаний сходжу з неї!» - він був народжений для того, щоб бути наставником своїх сучасників: але тільки не з кафедри».

Зрештою, результатом науково-викладацької кар'єри Миколи Гоголя стали кілька статей на історико-культурологічні теми, що увійшли до збірки «Арабески» («Про середні віки», «Про викладання загальної історії», «Про формування Малоросії», «Про малоросійські пісні») разом з його літературними шедеврами «Записки божевільного», «Невський проспект» і «Портрет» (1835).

В 1835 р. побачила світ перша частина збірки «Миргород», серед творів якої найбільш популярними стали «Старосвітські поміщики» і «Тарас Бульба». Влітку 1835 р. Гоголь знову поїхав до Василівки, а звідти - у Київ, до Максимовича, де 7 жовтня розпочав працювати над «Мертвими душами». Дата названа самим Миколою Васильовичем у листі до Олександра Пушкіна: «Мені хочеться в цьому романі показати хоч з одного боку всю Русь». Ще в 1833 р. він задумав комедію, повну «злості, сміху й солі». Спершу - це «Володимир третього ступеня», твір, покинутий автором в передбаченні цензурних перешкод. Потім з-під його пера з'явилися «Наречені» - (пізніше перероблені в «Одруження») - викриття провінційних сімейних традицій. І, нарешті, в 1835 р. він протягом кількох місяців створив один зі своїх найважливіших творів - викривальну суспільну комедію «Ревізор». Першу редакцію «Ревізора» Микола Гоголь блискуче читав на вечорах у Василя Андрійовича Жуковського¹¹ в грудні 1835 р., а 19 квітня 1836 р. відбулася прем'єра комедії в Александринському театрі. Столична публіка, що переповнила зал на прем'єрі, упізнала себе й обурилася. Інакше була зустрінена п'єса в Москві. Тут, у виставі, що відбулася 25 травня 1836 р., взяв участь найкращий склад Малого театру на чолі з Михайлом Щепкіним в ролі Городничого.

Однак атмосфера, що склалася навколо Гоголя після виходу «Ревізора», пригнічувала й дратувала письменника. Не знаходячи в собі сили до відкритої боротьби, 6 червня 1836 р. він виїхав з Росії. У Швейцарії Микола Васильович знову взявся до роботи над «Мертвими душами» і особливо інтенсивно працю-

М.В. Гоголь на репетиції «Ревізора» в Александринському театрі (П.А. Каратигін, 1836)

вав над ними в Парижі, де провів зиму. Тут у березні 1837 р. він одержав звістку про смерть Олександра Пушкіна. *«Уся насолода мого життя, уся моя вища насолода зникла разом з ним. Нічого не робив я без ради з ним. Нічого не писалося без того, щоб я не уявляв його перед собою...»*, - писав Гоголь Плетньову. Вражений, не знаходячи собі місця в Парижі, він переброявся у Рим, де прожив близько двох років, періодично виїжджаючи до Німеччини й Швейцарії на лікування. Основною справою його життя відтепер стала робота над «Мертвими душами».

*М.В. Гоголь читає
«Мертві душі»
(Є.Д. Мамонов, 1839)*

У вересні 1839 р. Микола Васильович з'явився у Москві в сімейних справах. Тут він зустрівся з друзями, відвідав виставу «Ревізора» у Малому театрі, але, коли після третього акту публіка почала викликати автора, він втік із залу. Забравши сестер, що закінчили навчання в Петербурзі, Гоголь знову приїхав до Москви, де незабаром читав у Аксакова перший розділ «Мертвих душ»: *«8-го березня, при багатьох гостях, абсолютно несподівано для нас, оголосив Гоголь, що хоче читати. Зрозуміло, усі прийшли в захоплення від такої звістки, і всі з'єдналися у вітальні. Гоголь сів за бічний круглий стіл, вийняв якийсь зошит, раптом гикнув і, опустивши папір, сказав, як він «об'ївся грибків». Це був початок комічної сцени, яку він нам і прочитав. Він почав читання до такої міри натурально, що жоден з присутніх не здогадався, що чує твір. Втім, не тільки початок, але і вся сцена була так само читана природно і чудово»*.

Знову виїхавши за кордон 18 травня 1840 р., Микола Гоголь закінчив там «Одруження» і перший том «Мертвих душ» і в жовтні 1841р. повернувся до Росії, сподіваючись будь-що надрукувати свій новий твір. Від видання поеми в Москві довелося відмовитися - голова московського цензурного комітету визнав твір *«незручним для друку, оскільки душа безсмертна»*. Через Віссаріона Белінського¹² Гоголь передав рукопис у Петербург. Тамтешній цензор під тиском літературних кіл пропустив поему. Поява наприкінці травня 1842 р. першого тому «Мертвих душ» розділила Росію на табори прихильників і противників письменника. *««Мертві душі» швидко розлетілися Москвою і потім по всій Росії. Книга була розкуплена вмиг. Враження були різні, але рівносильні. Публіку можна було розділити на три частини. Перша, до якої тяжіла вся освічена молодь і всі люди, здатні зрозуміти високу гідність Гоголя, прийняла твір із захопленням. Друга частина складалася, так би мовити, з людей спантеличених, які, звикнувши тішитись творами Гоголя, не могли миттєво зрозуміти глибоке і серйозне значення його поеми; вони знаходили в ній забагато карикатури і, ґрунтуючись на дріб'язкових недоліках, вважали багато що невірним і неправдоподібним. Потрібно сказати, що деякі з цих людей, прочитавши «Мертві душі» вдруге і навіть втретє, абсолютно відмовились від першого свого неприємного враження і цілком відчували правду і художню красу творіння. Третя частина читачів розлютилася на Гоголя: вона впізнала себе в різних*

Єдине прижиттєве фото М.В. Гоголя і витяг з нього (дагеротип С. Левицького «Гоголь серед російських художників у Римі», 1845. Серед присутніх на знімку А. Мокрицький (1) та В. Штернберг (2))

персонажах поеми і з люттю заступилася за образу цілої Росії. На жаль, повинен сказати, що деякі добрі і хороші люди належали до цієї категорії і залишилися в ній назавжди», - згадував С.Т. Аксаков.

В 1843 р. в Петербурзі вийшли «Твори» Гоголя в чотирьох томах. З 1845 року його твори почали видавати в Європі. Останнє десятиліття життя Миколи Васильовича ознаменоване важкою душевною кризою й болісними творчими пошуками. Він задумав у наступних частинах «Мертвих душ» показати моральне відродження своїх героїв, змалювати перспективи відновлення суспільства і держави. Одночасно письменник працював над другою редакцією «Ревізора». Запізніло намагаючись порозумітися з публікою, він закінчив у Римі, куди виїхав влітку 1842 р., мініатюру «Театральний роз'їзд», в якій навів своє обґрунтування комедії «як дзеркала громадського життя», і навів погляди представників різних верств суспільства на свою п'єсу. Утопічна ідея «світлої Росії», в ім'я якої він почав писати другу частину «Мертвих душ», вбачалась йому настільки нездійсненною, що в липні 1845 р. він спалив кілька глав готового рукопису. Під впливом наростаючих релігійних настроїв Гоголь знову й знову намагався переосмислити свої твори - написав в 1846-1847 роках «Розв'язку «Ревізора»», потім «Доповнення до розв'язки «Ревізора»». Але його моралізаторські старання одержали відсіч з боку найближчих друзів.

Усвідомлюючи необхідність повернутися на батьківщину, письменник в травні 1848 р., відвідавши Єрусалим, приїхав через Одесу до Василівки, у вересні поїхав ненадовго в Петербург, потім до Москви. Одночасно він нескінченно змінював рукопис «Мертвих душ», але так і не зміг його завершити. Зі слів державного й церковного діяча, графа *Олександра Петровича Толстого*¹³, в родині якого Гоголь прожив останні роки, в ніч на 11 лютого 1852 р., за десять днів до смерті, Гоголь спалив другий том «Мертвих душ» та інші рукописи. Уціліли тільки листи Пушкіна, Жуковського і його особисті. Ранком Гоголь

Могила М.В. Гоголя у Свято-Даниловім монастирі
(фото 1902 р.)

хрест на чорному надгробному камені, а на ньому викарбовано напис: «Гірким словом моїм посміюся» з біблійної книги пророка Єремії. В 1930 р. монастир було закрито і прах М.В. Гоголя перенесено на Новодівиче кладовище, де в 2010 р. відновили надгробок у первинному стані.

ПРИМІТКИ

¹ Див. примітку 7 на с. 56.

² Кушельов-Безбородько Олександр Григорович (1800-1855). Після смерті матері, дитячі роки Олександр провів під опікою своєї тітки княгині Лобанової-Ростовської, уродженої Безбородько. У 1813 році він був відданий в підготовчий пансіон при Царськосільському ліцеї. Закінчивши в ньому курс у 1816 р., граф Кушельов витримав при Педагогічному інституті іспит на право присвоєння чинів, а в липні того ж року одержав у Московському університеті, за іспитом, ступінь доктора етико-політичних наук. Затверджений, за цим ступенем, в чині колезького асесора (8 клас державного чиновника, що дорівнював армійському майору), молодий граф на початку 1817 р. був визначений у відомство Колегії іноземних справ. Батько виклопотав йому доручення відвезти депеші у Вюртемберг, а потім знаходитись при канцелярії імператора в Аахені на час проведення там міжнародного конгресу. Молодший Кушельов-Безбородько проїздом через Дерпт оглядав університетські установи, познайомився з Парротом, Моргенштерном, потім через Кенігсберг прибув до Берліна, де теж оглядав університет. У вересні 1819 року він повернувся до Петербурга. Там ще з 1805 року тривав розгляд клопотання щодо влаштування у Ніжині гімназії вищих наук, для якої граф Ілля Андрійович Безбородько призначив великі кошти, частково на виконання волі свого покійного брата, князя **Олександра Андрійовича Безбородька** (с. 27), частково за власним бажанням. Олександр Григорович став посилено клопотати, переважно через родича свого графа Віктора Павловича

Кочубея, щоб справі був даний якнайшвидший хід. Нарешті, 19 квітня 1820 року вийшов царський рескрипт, що засновував у Ніжині вищий навчальний заклад під назвою Гімназії вищих наук. Граф Кушельов-Безбородько був призначений його піклувальником з тим, щоб піклування переходило після нього до старшого в цій родині. Статут навчального закладу ще не був готовий, але завдяки наполяганням графа заняття розпочалися 4 вересня 1820 року. 7 жовтня 1832 року відбулося перетворення гімназії на ліцей, прирівняний в правах освіти до університетів. До 25-річчя цього навчального закладу граф-піклувальник подарував йому 175 картин відомих майстрів (з галереї, успадкованої від батька), з тим, щоб вони були розміщені в різних кімнатах ліцею і слугували для розвитку витонченого смаку вихованців. Олександр Григорович Кушельов-Безбородько постійно стежив за всім, що з'являлося чудового в галузі наук та літератури і закінчив свою службову кар'єру на посаді Державного контролера Російської імперії.

³ *Білоусов Микола Григорович* (1799 – 1854). Народився в Києві, навчався у Київській духовній академії та Харківському університеті. В 1820 році він був призначений «молодшим професором юридичних наук» у Гімназію вищих наук князя Безбородька в Ніжині. Тут він викладав римське право, а в 1826 році розпочав ще й викладання природного права, як курсу попереднього, що тривав не більше двох місяців. Молодий професор, за відгуками його учнів, знайомив їх з історією філософії та з нацатками природного права і цим давав їм основу для подальших самостійних занять. Не менш вдячні спогади залишив він у своїх учнях і як інспектор. Але зі своїми товаришами-професорами Микола Григорович не ладнав. З'явилися інтриги і чвари, наслідком яких був донос іншого професора юридичних наук, Білевича, який звинувачував Білоусова у розбещенні пансіонерів, у вільнодумстві і в перекручених тлумаченнях в лекціях природного права. Після слідства у 1830 році його звільнили з посади. У 1835 році Білоусову дозволено було знову вступити на цивільну службу. Спочатку він служив у Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, потім перейшов на службу до Петербурга в Капітул Російських Імператорських і царських орденів.

⁴ *Кукольник Нестор Васильович* (1809-1868). Народився в Петербурзі у родині русина і польки (в 1804 році його батько, Василь Григорович, був запрошений з австрійської Польщі на посаду професора математики новоствореного Головного педагогічного інституту в Петербурзі). У 1820 році Кукольник-старший, відмовившись від посади професора Петербурзького університету, погодився на пропозицію графа Кушельова-Безбородько очолити Гімназію в Ніжині. Нажаль, менше ніж через рік він трагічно загинув. Нестор Кукольник вступив до ніжинської Гімназії у 1821 році. Через вісім років він був випущений з гімназії без атестата як один з основних обвинувачених у «справі про вільнодумство» професора Білоусова. В гімназичні роки Кукольник почав свою літературну діяльність. Літературні спроби були продовжені ним у Вільно, де з 1825 року професором університету служив його старший брат Платон. Тут Нестор в

1829-1831 роках викладав у Віленській гімназії російську словесність і видав польською мовою практичний курс російської граматики. Розквіт літературної діяльності Кукольника припадає на петербурзький період його життя, куди він переїхав у 1831 році. Творчість Нестора Кукольника широка і багатогранна. Поряд з драматургією, він успішно пробував сили свої в жанрі авантюрного роману, історичної повісті, художній критиці, поезії і навіть у музиці, видавав ряд періодичних видань мистецтвознавчого характеру. В період найвищого творчого злету Кукольник зблизився з композитором Михайлом Глінкою і художником Карлом Брюлловим. Загальновизнана і важлива участь його у долі таких письменників і поетів, як Тарас Шевченко, Микола Салтиков-Щедрін. У 1843 році Нестор Васильович вступив на службу до канцелярії Військового Міністерства, не полишаючи літературних занять. Крім іншого, він вивчав стан гірничодобувної промисловості в районі Донбасу. Результати цієї роботи вельми істотно вплинули на економічний розвиток західного Донбасу, особливо після будівництва залізниці Курськ-Харків-Таганрог. Події Кримської війни 1853-1856 років застали Кукольника в Новочеркаську, куди той був відряджений до штабу Війська Донського. Там Нестор Васильович успішно займався постачанням діючої армії і його зусилля на цій посаді одержали високу оцінку. В 1857 році він вийшов у відставку в чині дійсного статського радника (4 клас, що дорівнював військовому званню генерал-майора) та оселився в Таганрозі, де продовжував займатись літературною і громадською діяльністю.

⁵ *Плетньов Петро Олександрович* (1791-1866). Народився у Тверській губернії в сім'ї священика. Освіту здобув у семінарії та в Головному педагогічному інституті, був учителем словесності в жіночих інститутах, кадетських корпусах і в Санкт-Петербурзькому Шляхетному пансіоні. В 1832 році зайняв кафедру російської словесності в Санкт-Петербурзькому університеті, в якому тривалий час (1840-1861) був і ректором. Петро Олександрович входив також до складу другого відділення Академії наук з його утворення в 1841 році, викладав російську мову і словесність спадкоємцю цесаревичу Олександрю Миколайовичу та іншим особам царського дому. Він близько зійшовся з Пушкіним та іншими корифеями пушкінського гуртка. Характеру вкрай м'якого, делікатного й послужливого, Плетньов був вірним і турботливим другом, до якого зверталися Жуковський, Пушкін, Гоголь - всім їм Петро Олександрович допомагав і ділом, і порадою, думку його вони високо цінували. Ступивши на літературне поприще з віршами, він незабаром перейшов до літературної критики, ставши виразником теоретичних поглядів пушкінського гуртка. Серед іншого, він першим чи не найглибше зрозумів Гоголя з сильними і слабкими сторонами цієї складної особистості: йому належить одна з кращих оцінок «Мертвих Душ» (1842). Протягом семи років (з кінця 1824 з Дельвігом, а з 1832 року - з Пушкіним) Плетньов поділяв клопоти з редагування «Північних квітів», а в 1838 - 1846 роках був наступником Пушкіна в редагуванні «Современніка».

⁶ Див. примітку 2 на с. 100.

⁷ *Погодін Михайло Петрович* (1800-1875). Син кріпака - «домоправителя» графа Салтикова до десятилітнього віку він навчався вдома. З 1810 по 1814 рік Михайло виховувався у приятеля свого батька, московського типографа Решетнікова, пережив разом з усіма пожежу Москви і поневіряння 1812 року. З 1814 по 1818 рік він навчався в Московській гімназії, а з 1818 по 1821 рік в Московському університеті, на словесному відділенні (пізніше перетвореному на історико-філологічний факультет). В гімназії та університеті Погодін став ретельно вивчати російську історію, головним чином під впливом щойно надрукованих перших восьми томів «Історії Держави Російської» Карамзіна. Після закінчення курсу в університеті молодий кандидат Погодін був призначений викладачем географії в Московському Шляхетному пансіоні і в 1824 році надрукував магістерську дисертацію «Про походження Русі», присвятивши її Карамзіну і захистивши публічно в Москві у січні 1825 року. Магістерство відкрило перед Михайлом Петровичем шлях до посади університетського викладача, але тільки через десять років вдалося йому отримати кафедру улюбленого ним предмета - вітчизняної історії - в званні ординарного професора. Інтерес до слов'янства та слов'янської історії, розуміння самотності російської історії зближувало його з слов'янофілами. Проте у 1844 році Погодін залишив Московський університет, зберігаючи лише звання академіка по Відділенню російської мови і словесності (з 1841 року). До самої смерті він віддавав свій час кабінетним заняттям і частково публіцистичним, як редактор заснованого ним в 1841 році журналу «Москвитянин» та інших періодичних видань і автор окремих політичних брошур. В будинку Погодіна на Дівочому Полі жили Микола Гоголь і Афанасій Фет, якого Михайло Петрович готував до вступу в університет.

⁸ *Аксаков Сергій Тимофійович* (1791-1859). Народився в Уфі, у патріархальній поміщицької сім'ї. Навчався в Казанській гімназії та Казанському університеті, по закінченні якого вступив на цивільну службу, спочатку в Петербурзі, потім у Москві, де був цензором і директором Межового інституту. В молоді роки Аксаков зблизився з гуртком літературних консерваторів («Бесіда Російського Слова») і займався перекладами. Лише на порозі старості він проявив себе талановитим письменником. Під безсумнівним впливом новітньої літератури (прози Пушкіна і особливо Гоголя, з яким Сергій Тимофійович був пов'язаний тісною дружбою) колишній літературний старовір звернувся до реалістичного письма. Чотири твори забезпечили Аксакову високе місце в російській літературі: «Записки про вудіння риби» (1847), «Записки рушничного мисливця» (1852), «Сімейна хроніка» (1856) і «Дитячі роки Багрова-онука» (1858). У них він дав епічне зображення старовинного дворянського побуту, картин народного життя і північного пейзажу, а в останній книзі перед читачем розгортається внутрішній світ дитини, що зростає в умовах сільського роздолля. У зображенні російської природи Аксаков був справедливо визнаний першокласним майстром. «У ваших птахах більше життя, ніж у моїх людях», - казав йому Микола Васильович Гоголь.

⁹ Див. примітку 1 на с. 92.

¹⁰ Див. примітку 4 на с. 106.

¹¹ Див. примітку 10 на с. 44.

¹² *Белінський Віссаріон Григорович* (1811-1848). Народився в м. Свеаборзі в родині флотського лікаря, навчався в Пензенській гімназії. У 1829 році вступив до Московського університету, з якого за написання антикріпосницької драми «Дмитро Калінін» був виключений (1832). Згодом працював у журналі «Телескоп» та газеті «Молва» (1833–1836), де були надруковані його перші статті - «Літературні мрії» (1834), «Про російську повість і повісті пана Гоголя» (1835). В 1839 році він переїхав до Петербурга, де очолив літературно-критичний відділ журналу «Вітчизняні записки». У 1846 році разом з Михайлом Щепкіним кілька місяців подорожував Україною, відвідав Харків, Миколаїв, Херсон, Одесу, побував у Криму. У 1847 році Белінський перейшов до журналу «Современник», став його ідейним керівником. Важко хворий на сухоти, влітку 1847 року виїздив у Зальцбрунн (Німеччина) на лікування, де написав славнозвісний «Лист до Гоголя». В розвитку філософських і суспільно-політичних поглядів Белінський пройшов складний і суперечливий шлях — від просвітительства до революційного демократизму, від ідеалізму до матеріалізму. В літературно-критичних та естетичних поглядах він рухався від ідеалістичного розуміння ролі мистецтва й літератури в житті суспільства до визнання активної ролі мистецтва у служінні інтересам народу. Белінський розкрив творчу самобутність Пушкіна, назвав роман «Євгеній Онегін» енциклопедією російського життя, в статтях про Гоголя дав рішучу відсіч представникам реакційного табору, що нападали на критичне спрямування його творчості, підкреслював викривальний антикріпосницький зміст гоголівської творчості. Як театральний критик Белінський боровся за театр демократичного напрямку, театр передової суспільної думки. Схвально писав він про деякі п'єси українських драматургів («Дворянські вибори» Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник» Котляревського), про гру Михайла Щепкіна в українському репертуарі. Приємно здивувало «Несамовитого Віссаріона» знайомство з простими українцями під час подорожі 1846 року: *«Вёрст за 30 до Харькова я увидел Малороссию, хотя еще и перемешанную с грязным москальством. Избы хохлов похожи на домики фермеров - чистота и красивость неописанны. ... Другие лица, смотрят иначе - эти очень милы, тогда как на русских смотреть нельзя - хуже и гаже свиней»*, - писав він дружині. При цьому критик заперечував право українського народу творити власну історію, мати літературу власною мовою, у лайливій принизливій формі писав про Шевченка й Куліша. Перепадало і Гоголю, зокрема за те, що *«в його творах зустрічаємо багато одвічних українських елементів, яких немає і не може бути в російській прозі»*.

¹³ *Толстой Олександр Петрович* (1801-1873). Він рано почав військову службу, 16-ти років вступивши юнкером до лейб-гвардії Артилерійської бригади, в 1824-1826 роках брав участь у походах з експедицією по огляду Каспійського та Азовського морів і винищенню морських розбійників. Після повернення з експедиції, вступив до Колегії іноземних справ і був зарахований до посольства

в Парижі. З грудня 1837 року - військовий губернатор в Одесі в чині генерал-майора, з керуванням і цивільною частиною. В лютому 1840 року, внаслідок конфлікту з Новоросійським генерал-губернатором князем Михайлом Воронцовим, Толстой вийшов у відставку і виїхав закордон. Повернувся на службу він у травні 1855 року, під час Кримської війни, прийнявши посаду начальника Нижегородського ополчення. З 1856 до 1862 року - обер-прокурор Святішого Синоду; потім до кінця життя член Державної ради. З осені 1850 року і до смерті у його будинку в Москві жив друг його Микола Гоголь. З кінця січня 1852 року в будинку графа Олександра Толстого гостював протоіерей Матфей Костянтиновський, з яким Гоголь познайомився в 1849 році, а до того був знайомий за листуванням. Між ними відбувалися складні, часом різкі бесіди, основним змістом яких була недостатня смиренність і благочестя Гоголя. «Відречися від Пушкіна», - вимагав Матфей. Гоголь запропонував йому прочитати чистовика другої частини «Мертвих душ» для ознайомлення, з тим, щоб вислухати його думку, але отримав відмову священника. Гоголь наполягав на своєму, поки той не взяв зошити з рукописом для прочитання. Протоіерей Матфей став єдиним прижиттєвим читачем рукопису другої частини. Повертаючи її автору, він висловився проти опублікування ряду розділів, «*навіть просив знищити*» їх.

ГРЕБІНКА Євген Павлович

(1812-1848) байкар, белетрист, видавець, громадський діяч

Євген Павлович Гребінка народився 21 січня 1812 р. на хуторі Убежище Пирятинського повіту на Полтавщині в сім'ї відставного штаб-ротмістра Павла Івановича Гребінки. Ріс він розвиненою, здібною дитиною – 6-ти років умів жваво читати, а початкову освіту одержав у домашніх умовах. В 1825-1831 роках Євген навчався у ніжинській Гімназії вищих наук. Ніжинська гімназія в цей час могла позмагатися з Царськосільським лицеем за кількістю молодих талантів. Коли Євген поступив до неї, тут ще вчилися майбутні зірки літератури - *Микола Гоголь* (с. 114), *Нестор Кукольник*¹ (син першого директора гімназії). Правда, їм, учням випускного розряду, було не до дрібноти, на кшталт Євгена. Вони задавали тон в гімназії. Саме вони виробили своєрідну мову, якою написані й блискучі реалістичні твори Гоголя, і захоплюючі романтичні повісті і п'єси Кукольника. Та й романи і повісті самого Гребінки написані тією ж мовою Ніжинської гімназії 20-30 років 19 ст. В гімназії він віршував, написав п'єсу для самодіяльного театру «В чужі сани не сідай», намагався перекласти українською мовою поему Пушкіна «Полтава», брав участь у виданні рукописних журналів, складених з учнівських творів.

*Євген Павлович Гребінка
(1812-1848)*

(А. Мокрицький, 1840)

В 1831 р. на сторінках «Українського альманаху» в Харкові побачив світ перший друкований твір Гребінки - вірш «Рогдаїв пир». У вересні 1831 р. повітове дворянство відрядило Євгена Павловича у званні обер-офіцера до 8-го резервного Малоросійського полку, сформованого для придушення польського повстання, але полк так і залишався у Пирятині і після поразки повстанців Гребінка подав у відставку.

У 1834 р. він переїхав до Петербурга, став служити в Комісії духовних училищ. В одному з листів до матері він писав: *«Думав я дорогою: що зі мною буде в Петербурзі, що я там буду робити? А з'ясувалось, що Петербург це колонія освічених малоросіян. Усі присутні місця, всі академії, всі університети переповнені земляками і при призначенні людини на службу малорос звертає особливу увагу на розум і здібності... Моя справа - складати записки або перекладати з французької папери, а інші переписувати. Комісія є частиною Міністерства народної освіти, їй підпорядковані всі академії, семінарії та інші духовні училища ... Я буваю також у В.І. Григоровича² ... Він уродженець Пирятини і служить секретарем в Академії мистецтв. 20 років перебування в Петербурзі не змогли змінити його малоросійської вимови. Він багато знаюча*

людина і служить мені ключем до всього прекрасного, що тільки є в академії...».

На цей час до Петербурга вже перебрався з Вільно Нестор Кукольник, чия історичну п'єсу «Рука всевишнього Вітчизну врятувала» високо оцінив сам Микола I і нагородив автора першем з діамантом. Така винагорода була звичною для членів імператорської родини. Євген бував на вечорах у знаменитого земляка, почав друкувати свої байки й вірші українською мовою в журналі «Син Вітчизни» Миколи Івановича Греча³. Восени 1834 р. Греч запропонував йому взяти участь в створенні 24-томної російської енциклопедії. З того часу Євген Гребінка став завсідником його літературного салону. Незабаром у журналі Миколи Греча вийшла збірка «Малоросійських приказок» - вперше були опубліковані байки у віршах українською мовою, а ім'я Євгена Гребінки стало популярним серед петербурзьких українців. Адже жанр байки мав в Україні давні традиції й досяг найвищого рівня у 18 ст. в «Баснях Харьковских» Григорія Сковороди. Євген Гребінка творчо переосмислив здобутки попередників і надав їм ширшого жанрового звучання, увівши до них українські реалії та думки. Більшість байок Гребінки - «Зозуля та Снігур», «Сонце та Хмари», «Рожа і Хміль», «Школяр Денис», «Грішник», «Ворона і Ягня», «Вовк і Вогонь» - коріняться у народній творчості.

Тоді ж Євген Павлович познайомився і з автором безсмертного «Коника-Горбоконики» Петром Павловичем Єршовим⁴. Той став часто навідуватися з друзями до Євгена. Так почалися літературні Гребінкіні п'ятниці. Невдовзі після знайомства з Олександром Пушкіним у 1836 р. вийшов його переклад поеми «Полтава» українською мовою з благословення великого поета. Уже відомий в літературних колах, Євген Гребінка на той час усе ще був мало знаний серед широкої публіки. Його популярність почалася з видання у 1837 р. невеликої книжки «Оповідання Пирятинця». Усі запозичені з побуту й переказів Малоросії оповідання нагадують змістом і манерою «Вечори на хуторі біля Диканьки» Гоголя. Незабаром майже жоден журнал, жоден альманах або збірник не обходився без якого-небудь його твору. За свідченням видавця Івана Панаєва «для видавців журналів був він необхідний, тому що повісті його й оповідання дуже подобалися більшості читаючої публіки».

З 1837 р. Гребінка працював вчителем російської мови у Дворянському полку, разом з гімназичними друзями географом Єгором Гудимою та істориком Василем Прокоповичем. У 1841 р. Євген Павлович перейшов на викладацьку роботу до Кадетського корпусу. Колишні учні Гребінки передавали теплі, повні любові й участі розповіді про їхнього викладача. На уроках він не був педантом. Часто

**Нестор Васильович
Кукольник (1809-
1868) (К.П. Брюллов,
1836)**

**Петро Павлович
Єршов (1815-1869)**

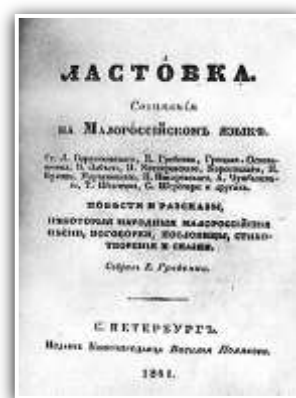

Тарас Шевченко у малювальному класі Академії мистецтв (автопортрет, 1839-1842)

траплялося, що він не міг стримати бажання поділитися з юними своїми слухачами якою-небудь чудовою літературною новиною і, замість ведення уроку, з нахненням читав або новий вірш, або прозаїчний уривок. Він ніколи не сварив пустунів у своєму класі й не скаржився на них начальству. Коли він гнівався, то звертався до учня зі словами: «*Ви нездорові: вам треба в лікарню*». І слова ці діяли краще всяких погроз і покарань. У червні 1835 р. на одній з літературних п'ятниць товариш дитинства, студент Академії мистецтв *Аполлон Мокрицький*⁵ познайомив Євгена Гребінку з «першим малювальником» знаменитого «кімнатного живописця» Ширяєва *Тарасом Шевченко* (с.135). Більш за все здивувалися Гребінка і Мокрицький, коли до Тараса з розпростертими обіймами кинувся Нестор Кукольник. Приголомшеним землякам він пояснив, що добре знає Тараса ще з Вільно. З того

часу Тарас усі вільні вечори став проводити на літературних зібраннях у Євгена Гребінки або в братів Кукольників. У цей період Гребінка збирав твори українською мовою і піклувався про випуск їх у додатках до журналу «Вітчизняні Записки». Одержавши відмову видавця, із зібраних матеріалів він склав альманах «Ластівка», що вийшов 27 квітня 1841 р. У цьому журналі він опублікував збірки творів Тараса Шевченка, *Григорія Квітки* (с. 86), *Пантелеймона Куліша* та інших українських письменників, призначені для народного читання. У 1840 р. Гребінка допоміг Шевченкові у виданні «Кобзаря». На подяку Тарас Григорович присвятив Євгену Павловичу свій вірш «Перебендя». Того ж року в журналі «Вітчизняні Записки» вийшла його повість «Записки студента», а у «Вранішній Зорі» - повість «Кулик».

У 1843 р. Євген Гребінка відвідав Україну, був у Харкові, де зустрічався з Григорієм Квіткою-Основ'яненком, разом з Тарасом Шевченко побував у маєтку Волховської в селі Мосівці, де вперше зустрівся зі своєю майбутньою дружиною. Того самого року було надруковано роман «Чайковський», присвячений подіям визвольної війни 1648-1654 років, з епіграфами, взятими з Шевченкових творів. Твір був написаний на основі родинних переказів, оскільки мати Гребінки походила з роду Чайковських. У «Чайковському» автор, продовжуючи лінію Гоголя, створив широке епічне полотно, зобразив суворе життя козаків, їхню мужність і вірність у дружбі. 1844 року вийшов його роман «Доктор», який майже через півстоліття після смерті автора Антон Павлович Чехов називав серед кращих творів тогочасної літератури, гідних для перевидання й народного читання. У 1847 р. Євген Гребінка відкрив своїм коштом у селі Рудці Лубенсь-

Титульна сторінка альманаху «Ластівка» (1841)

кого повіту на Полтавщині парафіяльне училище для селянських дітей, того ж року вийшли його повісті «Заборов» та «Пригоди синьої асигнації», в яких він у традиціях гоголівських творів показав жорстоку владу грошей в тогочасному суспільстві.

Окремою, а може найяскравішою гранню творчості Євгена Гребінки була його лірична поезія українською та російською мовами. Кращі з поміж українських поетичних мініатюр - «Українська мелодія» («Ні, мамо, не можна нелюба любить») стала народною піснею; широко відома пісня «Помню, я еще молодухой была», а романс на слова Гребінки «Очи черные, очи страстные» (1843) приніс йому світову славу, особливо у виконанні Федора Івановича Шаляпіна. З 1846 р. Євген Гребінка розпочав видавати зібрання своїх прозових творів. До кінця 1848 р. вийшло вісім томів.

Напружена, виснажлива праця разом з несприятливим кліматом Петербурга підірвали його здоров'я і поїздки додому на відпочинок трохи поліпшували самопочуття. З 1839 р. Євген Павлович майже кожен літню відпустку проводив з рідними на Полтавщині. Кілька разів у нього гостювали Тарас Шевченко (1843), Володимир Іванович Даль⁶ (1844), Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський⁷. Під час відпустки 1844 р. Євген Павлович повінчався з Марією Василівною Ростенберг, родичкою Павла Васильовича Енгельгардта, колишнього пана Тараса Шевченка, якій роком раніше і присвятив «Очи черные...».

Але важка хвороба (сухоти) прогресувала. Помер Євген Павлович 3 грудня 1848 р. в Петербурзі. Столична газета «Санкт-Петербурзькі Відомості» писала: *«Багато хто сумуватиме за Є. Гребінкою, як за літератором, нам же дозволено буде пошкодувати зверх того про втрату доброї і шляхетної людини. Не виросте на його могилі ні кропива ні верес; природа прикрасить її запашиними квітами його південної батьківщини»*. 7 грудня 1848 р. вранці у церкві Андрія Первозванного на Василевському острові пройшло відспівування. За заповітом, тіло письменника було перевезено на батьківщину в село Убежіще, де на сімейному цвинтарі Гребінок знайшов останній відпочинок Євген Павлович 13 січня 1849 року.

*Пам'ятник Є.П. Гребінці
у с. Мар'янівка (був. Убежіще)*

ПРИМІТКИ

¹ Див. примітку 4 на с. 123.

² Див. примітку 1 на с. 112.

³ *Греч Микола Іванович* (1787- 1867). Народився в Санкт-Петербурзі в родині державного службовця. Отримав домашню освіту, потім закінчив юнкерське юридичне училище при Сенаті (1801-1804), згодом перетворене в Імператорсь-

ке училище правознавства. Після училища прослухав кілька курсів в Головному педагогічному інституті в 1804-1807 роках. Потім служив секретарем у Міністерстві внутрішніх справ і одночасно викладав російську і латинську словесність в Головному німецькому училищі св. Петра (з 1804 по 1813 рік), в Царськосільському ліцеї і різних приватних пансіонах. Був членом Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв (з 1810). Активний діяч Вільного товариства любителів російської словесності в 1818-1823 роках, він був також одним з ініціаторів і керівників Вільного товариства створення училищ по методі взаємного навчання. До початку 1825 року Греч змінив погляди на помірковані, однак і після повстання декабристів не переривав з ними ділових і літературних відносин. Брав участь у розробці цензурного статуту 1828 року, служив при Міністрі внутрішніх справ, потім у Міністерстві фінансів (1836-1843), був членом Вченого комітету при Міністерстві народної освіти. У будинку Греча проходили «четверги», на яких бували Брюллов, Кукольник, Плетньов, Пушкін. Він був видавцем і редактором кількох періодичних видань, які відігравали важливу роль у російському літературному житті 19 століття.

⁴ *Єршов Петро Павлович* (1815-1869). Народився в сім'ї чиновника. У 1824 році батьки відправили Петра та його брата Миколу в Тобольськ вчитися, а коли вони закінчили гімназію, батько перевівся до Петербурга, де брати поступили до Петербурзького університету. У 1831-1835 роках Петро навчався на філософсько-юридичному відділенні. У студентські роки Єршов зблизився з професором російської словесності Плетньовим, познайомився з Жуковським, Пушкіним. На їхній розсуд дев'ятнадцятирічний студент віддав свій перший значний твір - казку «Коник-Горбоконики», прочитавши яку Пушкін з похвалою сказав поетові: «Тепер цей рід творчості можна мені і залишити». Плетньов під час однієї з лекцій з університетської кафедри зачитав уривок з «Коника-горбоконики» та представив здивованим слухачам автора чудової казки - їх однокурсника Єршова, присутнього в аудиторії. Рано одержавши літературне визнання, Петро Павлович не зміг знайти посади у столиці і змушений був повернутись на батьківщину у Сибір. В наступному він працював вчителем Тобольської гімназії, потім інспектором і директором гімназії та дирекції училищ Тобольської губернії, друкував свої вірші в «Бібліотеці для читання» і в «Современнику» Плетньова.

⁵ *Мокрицький Аполлон Миколайович* (1810-1870). Народився у Пирятині, закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, Академію мистецтв у Петербурзі. Був учнем Карла Брюллова та Олексія Венеціанова. Після навчання в Академії був викладачем в училищі живопису, скульптури та зодчества в Москві, з 1851 р. – став професором живопису. Як друг Тараса Шевченка, брав активну участь в організації викупу його з кріпацтва. Шевченко, повернувшись із заслання, зустрічався з Мокрицьким у Москві та в Петербурзі. Пензлю Аполлона Мокрицького належить галерея портретів відомих його друзів і сучасників: Гоголя, Гребінки, Кольцова.

⁶Даль Володимир Іванович (літературний псевдонім «Козак Луганський») (1801-1872). Народився в Луганську в родині лікаря. Коли Володі було чотири роки, його родина переїхала до Миколаєва, де він прожив в цілому близько 16 років. Початкову освіту отримав вдома. У віці тринадцяти з половиною років, разом із братом Карлом, молодшим за нього на рік, вступив до Петербурзького морського кадетського корпусу, де навчався у 1814–1819 роках, і був випущений мічманом до Чорноморського флоту. В 1826 році Володимир Даль вступив у Дерптський університет на медичний факультет. Навчання довелося перервати з початком у 1828 році російсько-турецької війни, коли діюча армія зажадала посилення військово-медичної служби. Володимир Даль достроково *«з честю витримав іспит на доктора не лише медицини, а й хірургії»*. З березня 1832 року Володимир Іванович служив ординатором в Петербурзькому військово-сухопутному госпіталі і незабаром став медичною знаменитістю Петербурга. Прославили його як літератора *«Руські казки з переказів народних усних ... розцяцьковані Козаком Володимиром Луганським. Жменька перша»* (1832). Ректор Дерптського університету вирішив запросити свого колишнього студента, доктора медицини Даля на кафедру російської словесності. При цьому книга була прийнята як дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філології, але відхилена як неблагонадійна особисто міністром освіти. Даля заарештували і відправили до в'язниці. Виручив його Василь Андрійович Жуковський, що був тоді наставником сина Миколи I - майбутнього імператора Олександра II. Жуковський розповів спадкоємцю престолу все, що сталося в анекдотичному світлі, змалював Даля, як людину зразкової скромності і великих здібностей, згадав про два ордени і медалі, отримані на війні. Олександр пішов до батька і зміг переконати його, що влада у цій ситуації виглядає безглуздо. Микола I наказав звільнити Даля. У 1833-1839 роках побачили світ *«Билини й небилиці Козака Луганського»*. В 1833 році Володимир Іванович переїхав в Оренбург, був учасником Хівинського походу 1839-1840 років. Потім служив на різних посадах в Петербурзі та Нижньому Новгороді. Даль майже 20 років прожив в Україні, знав українську мову, зібрав цінні українські фольклорні та мовні матеріали. Володимир Іванович писав художні твори, чимало з них - на українські теми, видав ряд статей про Григорія Квітку-Основ'яненка (1835). У праці *«Про повір'я, марновірство й забобони російського народу»* (1845–1846) він навів чимало прикладів з українського фольклору, використав мотиви української демонології. Йому належить рецензія на фольклорний збірник Платона Лукашевича *«Малоросійські й червоноруські народні думи та пісні»* (1837). У 1859 році він вийшов у відставку і оселився в Москві, де остаточно обробив свій *«Тлумачний словник»*, результат 47-річної наполегливої праці, заради якого він відмовився навіть від літературної діяльності, незважаючи на її успішність. Перше видання *«Словника»* в 4-х томах виходило з 1861 по 1867 роки. У 1864 році Олександр II представлений був перший том *«Словника»* і всі витрати з його видання були прийняті на рахунок імператора. Даль був обраний в почесні

члени Академії наук і за «Словник» йому була присуджена Ломоносівська премія.

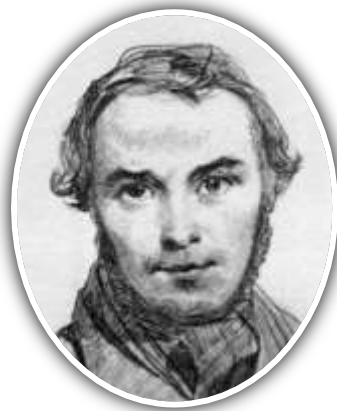
⁷ *Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович* (1816-1875). Народився в селі Ісквіці колишнього Лубенського повіту на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика. Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Товариські взаємини надовго поєднали його з колегою по навчанню Євгеном Гребінкою. У 1836-1844 роках Олександр Афанасьєв був на військовій службі. Влітку 1843 року, під час відпустки, яку проводив в Україні, він познайомився з Тарасом Шевченко, супроводжував його згодом в подорожах Україною, зустрічався з поетом і в Петербурзі, після повернення того із заслання, залишив про нього цікаві спогади. Афанасьєв-Чужбинський майже чотири десятиліття був активним учасником літературного процесу – як поет, прозаїк, живописець, літературний критик, журналіст. Російськомовна спадщина письменника містить понад сотню віршових творів. Проте більшої, хоч і нетривалої популярності, зазнав Афанасьєв-Чужбинський як белетрист. З українськими творами він уперше виступив в альманасі «Ластівка» (1841). Його творчість українською мовою, хоч і невелика за обсягом, різнопланово вписана в національний культурний контекст. Передусім це засвідчують вірші «Шевченкові», «Над гробом Т.Г. Шевченка», вірш-присвята «Є.П. Гребінці», фрагмент незакінченої «Думки над могилою Грицька Основ'яненка». Вагомою у вивченні української етнографії стала його двотомна праця «Поездка в Южную Россию». Йому належать інші етнографічні нариси, записи кількох народних дум та повір'їв, історичні замітки. В 1855 році в «Известиях Отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук» було видруковано укладений Афанасьєвим-Чужбинським «Словарь малорусского наречия, А – З» (праця незакінчена), що дістав схвальну оцінку російських та українських філологів.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814-1861)

художник, поет, мислитель

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в селі Моринці Київської губернії (нині Черкаська область). Батьки поета - Григорій Іванович і Катерина Якимівна - були кріпаками, і у два роки Тараса записали ще одним з десятків тисяч кріпаків барона Василя Васильовича Енгельгардта. Тарас народився в будинку батька своєї матері – закріпаченого козака Якіма Бойка. Дитинство його проходило в сусідньому селі Кирилівці, і хлопчик не раз відвідував діда Якіма, слухаючи розповіді про доблесні козацькі часи. Іншим дідом Тараса був Іван Андрійович Шевченко, свідок, а може й учасник гайдамаччини, від якого майбутній поет почув чимало цікавих спогадів.

Тарас Григорович Шевченко (1814-1861)
(автопортрет 1845)

Портрет батька
(Т.Г. Шевченко, 1829-1830)

Хата батьків у Кирилівці
(Т.Г. Шевченко, 1843)

Батько поета був людиною грамотною, читав щонеділі своїй родині «Життя святих». Восени 1822 р. він віддав Тараса вчитися до дяка Рубана. В 1824 р. хлопчикові пощастило побувати з батьківськими чумацьким валками у Звенигородці, Умані, Єлизаветграді й інших місцях, а з сестрою Катериною – на богоміллі в знаменитому Мотронинському монастирі, де гайдамаки колись «ножі освятили», і в Чигирині. Зі смертю матері в 1823 і батька в 1825 роках Тарас довгий час блукав по чужих людях, шукаючи можливість вчитися грамоті й

малюванню. Кілька місяців провів він у майстра Превлоцького у Звенигородці, а коли пішов до економії у Вільшани просити дозвіл стати учнем художника, то був призначений козачком до молодого пана Павла Васильовича Енгельгардта.¹ «Мій поміщик, - писав поет в автобіографії, - ставив мені в обов'язок тільки мовчання й нерухомість у куті вхідної кімнати, поки не пролунає його голос, наказуючи подати трубку, яка стоїть тут же поруч з ним, або – налити склянку води, що в нього перед носом». Коли восени 1829 р. Енгельгардти переїхали у Вільно, біля прізвища Шевченка значилося, що він здатний до малювання. Дружина Павла Енгельгардта Софія Григорівна, користуючись перебуванням у Вільно відомого в Європі портретиста Франческо Лампі, вирішила направити Тараса до нього на лекції в університет. Закохані у неї брати *Кукольники*² виправили кріпакові Шевченко студентський квиток. Виїжджаючи у Відень, Лампі передав свого талановитого учня відомому професору малювання Віленського університету Яну Рустему. Одержавши можливість з перших кроків вчитися у видатних майстрів, Шевченко художник досяг високого рівня саме в жанрі портрета й техніці малюнка. Життя Тараса Шевченка в університетському Вільно, повному студентської молоді, залишило глибокий слід у свідомості майбутнього поета.

На початку 1831 р. Енгельгардти переїхали до Петербурга. Події першого року життя Шевченка в столиці майже невідомі. Але в 1832 р. Павло Енгельгардт віддав свого «домашнього маляра» Тараса на чотири роки у навчання в майстерню «мальовничих справ цехового майстра» Василя Ширяєва, який був одним з відомих декоративних живописців і виконував внутрішні розписи в приватних і громадських будинках. Майстерня Ширяєва була мистецько-декоративною студією, що komponувала розписи стін та плафонів, виготовляла трафарети й виконувала саме малювання. У числі інших учнів Ширяєва Тарас Шевченко в 1836 р. брав участь в розписі Великого, Александринського і Михайлівського театрів у Петербурзі. Крім такої практики у прикладному мистецтві Шевченко перейняв у Ширяєва тяжіння до історії мистецтва та мистецького читання. Василь Ширяєв дозволив йому вивчати свій примірник багатотомної енциклопедії античного світу та його мистецтва. Це був російський переклад твору Жана-Жака Бартелемі «Подорож Анахарсіса Молодшого по Греції». Ширяєв мав свояків і знайомих серед студентів Академії мистецтв. Вони у його домі періодично влаштовували скромні літературні вечірки. Один з них, портретист *Іван Зайцев*³, був сином кріпака з України. Ось що писав він у своїх спо-

Павло Васильович
Енгельгардт (1798-1849)
(Т.Г. Шевченко, 1833)

Погруддя жінки
(Т.Г. Шевченко, 1830)

годах: «Я нерідко бував у Ширяєва, і ми розмовляли вечорами, іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В той час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, завжди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна... Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитують добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом, - то був Тарас Шевченко».

Василь Іванович Григорович (1792-1865)

І, напевно, найбільшим подарунком долі стала для Шевченка зустріч в 1835 р. з учнем Академії мистецтв, теж українцем, **Іваном Сошенко** (с. 109). Відчувши в юному землякові неабиякий талант, Сошенко, що був старшим за нього на сім років, не просто став наставником Тараса, але й через деякий час увів його до «малоросійського гуртка» столиці, що складався з людей талановитих і досить впливових, особливо в науковій і художньої сферах. Душею цього гуртка був письменник **Євген Павлович Гребінка** (с. 127). На літературних вечорах у Гребінки Тарас познайомився з істориком мистецтв **Василем Івановичем Григоровичем**⁴ – секретарем Товариства заохочення художників у Петербурзі й конференц-секретарем Імператорської Академії мистецтв. Це знайомство стало вирішальним у подальшому житті Шевченка. 4 жовтня 1835 р. комітет Товариства у складі Григоровича, віце-президента Академії мистецтв, професора скульптури графа **Федора Петровича Толстого**⁵ й відомого музичного діяча і віолончеліста графа **Матвія Юрійовича Вісльгорського**⁶, «розглянувши малюнки стороннього учня Шевченко, визнав, що вони заслуговують на похвалу, і поклав мати його в полі зору на майбутнє». Незважаючи на те, що був кріпаком, Тарас одержав дозвіл відвідувати художні класи Товариства. Крім обов'язкових тут сюжетів з історії прадавньої Греції й Рима, Тарас обрав два сюжети з історії України: смерть князя Олега Древлянського і смерть Богдана Хмельницького.

*Т.Г. Шевченко.
Смерть Вірджинії, 1835*

*Т.Г. Шевченко.
Смерть Богдана Хмельницького, 1836-1837*

Восени 1836 р. з Італії повернувся знаменитий художник **Карл Павлович Брюллов**⁷. Іван Сошенко показав професору учнівські малюнки Шевченка і його по-

ему «Причинна». Брюллов дозволив у 1837 р. кріпакові відвідувати свою майстерню, а трохи пізніше – навіть жити в ній. А 21 лютого того самого року Товариство заохочення художників уперше призначило допомогу «молодому художникові Шевченко». В 1857 р. він буде згадувати: *«Самому анітрохи не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, брудний замазура, на крилах перелетів у чарівні зали Академії мистецтв»*.

В цей час Аполлон Мокрицький⁸, художник, учень Венеціанова⁹ і Брюллова, друг Гребінки, захопився ідеєю викупу Тараса з кріпацтва. Привернув до цього і Брюллова. На жаль, сам Карл Брюллов не зміг умовити Павла Енгельгарда відпустити Шевченка на волю. Той вважав, що дуже багато витратив на навчання Тараса, щоб відпускати його безкоштовно. Тільки викуп! Брюллов погодився допомогти. У нього завжди було багато замовлень, а сам він писав портрети тільки тих, хто йому сподобався. Усіх інших він відправляв до учнів, зокрема до Тараса. Хоч учневі платили раз в десять менше, ніж майстру, але кількох десятків замовлень мало б вистачити на викуп. І тут Шевченко потрапив у біду: йому замовив портрет фаворит Миколи I граф Петро Андрійович Клейнміхель і самовпевнено сказав Тарасові зобразити його правдиво, що той і виконав. Власна парсуна графові не сподобалася і він відмовився від портрета. Тарас, розсердившись з-за втрачених часу і грошей, не довго думаючи, домалював на портреті графа голярське приладдя і рушник через плече. Після цього продав портрет за обумовлену раніше ціну перукареві, що мав цирульню біля Літнього саду. Портрет випадково побачив цар і звелів Клейнміхелю розібратися. Той зажадав у Енгельгарда продати йому Тараса. Барон загнув за хлопця 2500 рублів, що в 5 разів перевищувало ціну кваліфікованого кріпака. Після довгого торгу Клейнміхель погодився. Павло Енгельгардт похвалився такою вигідною операцією перед дружиною. Усі знали, що граф Клейнміхель славився неприборканою вдачею і жорстокістю. Софія Енгельгардт зрозуміла, що чекає на Тараса. Вона негайно направила посильного до Євгена Гребінки. Коли Євген Павлович дізнався від неї, що загрожує Тарасу, то, на її прохання, кинувся до Нестора Кукольника і вже разом з ним помчав до Василя Жуковського. Там Кукольник усамітнися з великим поетом і вихователем царських синів. Про що вони говорили, залишилося таємницею, але через півгодини Жуковський поїхав до цариці й вона звеліла Енгельгарду і Клейнміхелю відкласти продаж Тараса. За її пропозицією 2500 рублів, які Енгельгардт розраховував отримати за Тараса від Клейнміхеля, повинна була дати лотерея, розіграна на одному з добродійних вечорів царської сім'ї. На жаль, сама царська родина за лотерейні квитки заплатила тільки 1000 рублів. 1500 довелося збирати серед друзів Євгену Гребінці та Матвію Вієльгорському. До того ж в лотереї повинен був розіграватися портрет Жуковського, який почав писати Брюллов в 1837 р., але ніяк не міг докінчити. За пропозицією Сошенка цей портрет закінчив Тарас і він був представлений для розіграшу в лотереї. Виграла його імператриця *Олександра Федорівна*¹⁰. Але так ніколи й не забрала, оскільки до царя дійшли чутки про те, що портрет не оригінал пензля Брюллова. Вієльгорський і Толстой

*Карл Павлович
Брюллов (1799-1852)
(автопортрет, 1848)*

*Аполлон Миколайович
Мокрицький (1811-1871)
(автопортрет, 1835-1836)*

*Євген Павлович
Гребінка (1812-1848)
(А.М. Мокрицький,
18??)*

*Матвій Юрійович
Вієльгорський (1794-1866)
(К.П. Брюллов, 1828)*

*Нестор Васильович
Кукольник (1809-1868)
(К.П. Брюллов, 1836)*

*Василь Андрійович
Жуковський (1783-
1852) (К.П. Брюллов,
1837)*

*Федір Петрович
Толстой (1783-1873)
(С.К. Зарянка, 1850)*

*Олександра Федорівна
(1798-1860)
(Ф. Крюгер, 1830)*

*Юлія Федорівна
Баранова (1789-1864)
(В.І. Гау, 1849)*

Організатори й учасники викупу Т.Г. Шевченка з кріпацтва

узяли позику в банку під цей виграш, і 22 квітня 1838 р. Тарас Шевченко отримав звільнення. Через місяць вихователька дочок Миколи І статс-дама графиня

Юлія Федорівна Баранова¹¹ передала гроші, зібрані царською сім'єю, і позика була погашена.

Нижче: лист В.А. Жуковського Ю.Ф. Барановій (квітень, 1838).

Примітка: «Матвій» - жартівливе прізвище В.А. Жуковського

Це Шевченко. Він говорить про себе: «Хотілося б мені написати картину, а пан велить мести світлицю». У нього в одній руці пензль, а в інший помело, і він у великому утрудненні.

Над ним, у хмарах, Юлія Федорівна

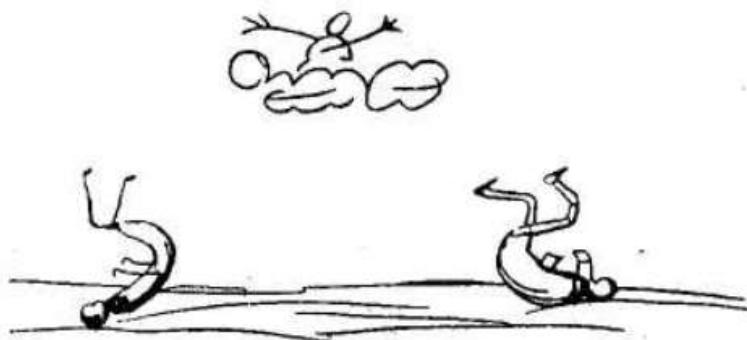
Це Брюллов, пише портрет з Жуковського. На обох лаврові вінці. Удалині Шевченко мете світлицю. У хмарах Юлія Федорівна. Вона думає про себе: «Який цей Матвій красень». А Василь Андрійович, чуючи це, дякує подумки Юлії Федорівні й говорить про себе: «Я, мабуть, готовий бути й Максимом, і Дем'яном, і Трифоном, тільки б нам викупити Шевченка». - «Не турбуйся, Матюша, — говорить із хмар Юлія Федорівна, — ми викупимо Шевченка». А Шевченко знай собі мете світлицю. Але це востаннє.

Жуковський у вигляді долі проголошує виграшний білет. В одній руці його карта, а в іншій вільна Шевченка. Далі портрет Жуковського, він танцює від радості, що дістався імператриці. Шевченко виріс на radoщах і награв на скрипці качучу. А Юлія Федорівна із хмар їх благословляє.

Юлія Федорівна зійшла із хмар, у яких залишилося одне тільки сяйво. У її руці мішок із грішми (2500 рублів); вказівний палець її спрямований на їздового, і вона говорить йому наказовим голосом: «Голубчик їздовий, з'їдь до Матвія й попроси його до мене. Я збрала всі гроші, і мені хочеться їх скоріше йому віддати. Поїдь, голубчик, скоріше; ти людина моторна, і я дуже тебе за це люблю. Тільки прошу тебе, серденько, не напийся п'яним по дорозі. Це недобре.

Це Шевченко й Жуковський; обоє перекидаються від радості. А Юлія Федорівна благословляє їх із хмар.

Кінець.

У серпні 1838 року Іван Сошенко запропонував Тарасу перебраться до нього. Саме тут Шевченко працював над своїми першими поемами, тут закінчив знамениту «Причинну». Він читав свої вірші на Гребінкіних вечірках, що відбувались у квартирі Євгена Павловича у цьому ж будинку, кількома поверхами вище. Ось що писав сам Гребінка 18 листопада 1838 року Квітці-Основ'яненку: «А ще тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші, то хай йому цей і той! Якщо напише, то тільки цмокну і вдарю руками об поли!». Ставши стипендіатом («пенсіонером») Товариства заохочення художників, Шевченко почав регулярно відвідувати класи Академії, де проходив систематичний курс живописного мистецтва.

На початку 1840-х Гребінка, Кукольник й Брюллов увели Тараса в салони столичної інтелігенції. Він брав участь в літературно-художніх вечорах, став не просто бажаним гостем, а дійсним їхнім учасником, який, до того ж, мав

*Перше видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, 1840.
(Ілюстрація В.І. Штернберга)*

незважаючи на те, що книга була написана «неіснуючою малоросійською мовою». «Хресним батьком» «Кобзаря» став Євген Павлович Гребінка, який блискавично провів його через цензурний комітет й умовив свого бувшого однокласника по Ніжинській гімназії, сина відомого скульптора **Івана Петровича Мартоса** (с.46) Петра Івановича Мартоса профінансувати видання. Ось що згадував з цього приводу сам Петро Мартос: *«Я просив Шевченка зробити мій портрет аквареллю, і для цього мені потрібно було їздити до нього. Квартира його була на Васильєвському острові, неподалік від Академії мистецтв, деś під небесами, і складалася з прихожої, зовсім порожньої, і ще однієї, невеликої, з напівкруглим угорі вікном кімнати, де ледь могли поміститися ліжко, щось на зразок стола, на якому розкидані були, у мальовничому безладді, приналежності для живопису, усілякі порвані пописані папери й ескізи, мольберт і один напівзламаний стілець; взагалі, кімната не відрізнялася охайністю: пилюка товстим шаром лежала скрізь; на підлозі теж валялися шматки пописаного паперу, під стінами стояли обтягнуті в рамах полотна; на деяких були початі портрети й різні малюнки. Якось закінчивши сеанс, я підняв з підлоги шматок пописаного олівцем паперу й ледь зміг розібрати чотири рядки:*

*Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли гаки з поля
Ляшків-панків їсти*

«Що це таке, Тарас Григорович?» - запитав я хазяїна. «Так це, пан, не вам говорячи, як іноді нападе вбогість, то я брудню папір», - відповідав він. «Так що ж? Це ваш твір?» - «Ага!» - «А багато у вас такого?» - «Так є чимало». - «А де ж воно? - «Так там, під ліжком у коробці. - «А покажіть!». Шевченко ви-

тяг з-під ліжка лубочний ящик, наповнений шматками паперу, і подав мені. Я сів на ліжко й почав розбирати їх, однак ніяк не міг доладно розібратися. – Дайте мені ці папери додому, - сказав я, - я їх прочитаю. – Чур йому, пан! Воно не варте праці. – Ні, варто – тут є щось дуже гарне. – Так? Ви, часом, не глузуєте з мене? – Так, говорю же, ні. – Беріть, якщо бажаєте; тільки, будь ласка, нікому не показуйте й не говоріть. – Так добре ж, добре! Узявши папери, я відразу ж подався до Гребінки й ми, на превелику силу, якимось привели їх у порядок і, що могли, прочитали. Під час наступного сеансу я нічого не говорив Шевченко про його вірші, сподіваючись, що він сам запитає про них, - але він з'являється мовчав; нарешті, я сказав: - Знаєте що, Т. Г.? Я прочитав ваші вірші – дуже, дуже добре! Хочете – надрукую? – Ой, ні, пане! Не хочу, не хочу! Щоб ще побили! Чур йому!».

Так чи інакше, але «Кобзар» вийшов коштами Петра Мартоса з іменною присвятою від Тараса Шевченка. З восьми віршів і поем, опублікованих в «Кобзарі» 1840 р., одна - «Перебендя» - присвячена автором Євгену Гребінці. У виданому Гребінкою в 1841 р. альманасі «Ластівка» побачили світ твори «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському» й інші доробки Шевченка. У щоденнику від 1 липня 1857 року Тарас Григорович писав: «Дивне, однак, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис – моя професія, мій насущний хліб. Але замість того, щоб вивчати його глибокі таїнства, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я складав вірші, за які мені ніхто ні гроша не заплатив, які, нарешті, позбавили мене волі...».

Протягом майже двох років (1841-1842) ішла тривала внутрішня боротьба художника з поетом. Шевченко постійно хворів, закинувши навчання в Академії, втратив стипендію. Хоча й відзначеному трьома срібними медалями Товариства, йому – недавньому кріпакові, не надали традиційного закордонного відрадженьня для ознайомлення з видатними пам'ятками світового мистецтва. У середині травня 1843 р., одержавши відпустку в Академії мистецтв, Шевченко поїхав в Україну. Провідником його на Чернігівщині став власник Качанівки, друг **Миколи Гоголя** (с. 114), Михайла Глінки й **Михайла Максимовича** (с. 96) – **Василь Васильович Тарновський**¹², відомий меценат і колекціонер. Полтавщиною супроводжував Тараса Євген Гребінка. Зав'язалися знайомства з письменниками, художниками, вченими, які відіграли важливу роль у його подальшому житті.

У Києві Шевченко відвідав першого ректора університету Михайла Максимовича, познайомився з **Пантелеймоном Кулішем** (с. 179). Один з нових друзів, **Олексій Капніст**¹³, привіз Тараса в Яготин і познайомив з родиною князя **Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського**¹⁴. Князівна **Варвара Рєпніна-Волконська**¹⁵, яка щиро закохалася у Тараса Шевченка, стала його другом на все життя, а головне ангелом-охоронителем під час заслання. Він присвятив їй поему «Тризна» і подарував свій автопортрет. У Рєпніних познайомився Тарас з талановитими сестрами **Олександрою і Глафірою Псьол**¹⁶, товариські відносини й листування з якими продовжаться до кінця його життя. Тоді ж зустрів він і любов свого серця – **Ганну Іванівну Закревську**¹⁷. Шевченко написав в 1843 р.

маслом її портрет, присвятив їй поему «Сліпа» й кілька більш пізніх ліричних віршів. Побував він і в рідному селі, побачив рідних. Відвідав Тарас Григорович й овіяні легендами історичні місця: Хортицю, Субботів, Чигирин, Батурин,

*Марія-Амалія Єв-
ронеус (Т.Г. Шев-
ченко, 1839-1840)*

*Варвара Миколаївна
Рєпніна (1809-1891)
(Г.І. Псьол, 1839)*

*Ганна Іванівна
Закревська (1822-1857)
(Т.Г. Шевченко, 1843)*

*Ликера Полусма-
кова (Т.Г. Шевчен-
ко, 1860)*

Сердечні уподобання Кобзаря

Межигірський Спас (монастир під Києвом) і Холодний Яр з Мотронинським Троїцьким монастирем, де був одного разу в дитинстві з сестрою Катериною.

У лютому 1844 р. Тарас Шевченко повернувся до Петербурга. Побачене й пережите в Україні втілювалося у нові вірші й поеми. В 1844 р. в Петербурзі вийшли друком «Чигиринський Кобзар», «Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна». У липні того ж року він закінчив поему «Сон», в якій не тільки змалював правдиві, зворушливі картини життя закріпаченого селянства України, але й створив глибоко сатиричний образ царської ієрархії, викриваючи весь гнітючий порядок самодержавства. В цей час Шевченко задумав періодичне художнє видання, яке виходило б серіями з пояснювальними текстами видатних фахівців – по 12 естампів на рік. Видання повинне було розповідати про історичний минуле, побут, звичаї і природу України «від Гедиміна (14 століття)... до знищення гетьманщини». У лютому 1844 р. він видав перший і, на жаль, останній альбом «Живописної України», у якому було шість творів.

У березні 1845 р. Тарас Шевченко, закінчивши курс Петербурзької Академії мистецтв, був визнаний гідним звання «некласного художника» (випускника, нагородженого малою срібною медаллю з правом викладати малювання).

На власне прохання Шевченко одержав відрядження в Україну «для художніх занять». Приїхавши до Києва у розпорядження Тимчасової комісії для розбору прадавніх актів (Археографічної комісії), Шевченко здійснив ряд подорожей: на Звенигородщину, Полтавщину, Волинь (зокрема, у Берестечко, Острог, Луцьк, Кременець, Почаївську лавру) і в Кам'янець-Подільський. Кілька разів поет повертався в Чигирин. Відвідавши в Сокоринцях родину Галаганів, слухав гру кріпацького оркестру й видатного скрипаля – кріпака Артема, що став пізніше прообразом героя його повісті «Музикант». На жовтень – гру-

день 1845 р. припадає самий інтенсивний творчий період життя Тараса Шевченка. З-під його пера з'являються «Єретик» і «Кавказ», «Послання й мертвим, і живим, і ненародженим...», «Холодний Яр», «Псалми Давида», «Проходять дні...», «Три літа».

Наприкінці жовтня Тарас Григорович, занедужавши, попав під опіку свого давнього приятеля-лікаря, випускника Петербурзької медичної академії й викладача медицини в Переяславській семінарії Андрія Осиповича Козачковського¹⁸. Тут, одужуючи, Шевченко склав великий альбом своїх творів, якому дав назву «Три літа».

**Т.Г. Шевченко. Видубецький монастир у Києві.
(Офорт для «Живописної України», 1844)**

Сюди увійшли 23 поетичні тексти. Самий ранній з них - «Розрита могила» (9 жовтня 1843р.), самий пізній - «Заповіт» (25 грудня 1845р.). Ось що згадував пізніше його гостинний хазяїн: «З творами Шевченка познайомив мене в Петербурзі в 1841 році альманах Гребінки «Ластівка».

Зустрівшись незабаром після цього із земляком Зеленським, я почав розмову про розміщені в альманасі виняткові твори якогось Шевченка. - «Хочеш, я познайомлю тебе з автором?». Зрозуміло, пропозиція була прийнята з щирою вдячністю.

**Т.Г. Шевченко. Напис, малюнки та шаржовані автопортрети на сторінках рукописного альбому «Три Літа»
(1843-1845)**

Через кілька днів після цього, увечері, увійшов до мене з земляком моїм незнайомий пан, що вітав мене наступними словами: «Дай боже здраствувати! Оце той самий Тарас, що ви хотіли з ним познайомитися». Бесіда наша протривала далеко за північ, обертаючись близько творів і головного їхнього предмета – дорогої обом нам України. ... Впродовж се-

місячного перебування мого в Петербурзі Шевченко часто відвідував мене, приносячи майже кожен раз що-небудь нове з своїх творів... Розстаючись зі мною в травні 42 року, Шевченко попередив мене, що він надзвичайно ледачий писати листи, тому я нічого не знав про нього до 45 року. У серпні цього року

він зненацька відвідав мене в Переяславі, проживши в мене два тижні. Не можу не згадати вечір 19 серпня 45 року. Товариство, більшою частиною з молоді, галасливо бенкетувало навколо столу, Шевченко був

Т.Г. Шевченко. Замальовка Червоного корпусу Київського університету, 1846

у повному захваті; проти нього, за протилежним кінцем стола, стояв, не зводячи очей з поета, з келихом у руці пан ушанованих літах, за походженням німець, за віросповіданням протестант. - «Оце – батько! Йй богу, хлопці, батько! Будь здоровий, батьку!» - високо піднімаючи келих, проголосив німець, і потім ми всі називали його «батьком». У жовтні того самого року Т. Шевченко приїхав до мене знову, хворий, і прожив у мене близько двох місяців. Ранком він звичайно писав, не потребуючи анітрошки усамітнення. Він писав як би жартуючи... Вечір проходив у бесіді, що тривала звичайно годин до двох. Знаючи про його дуже недавній вихід зі стану простого робітника, я дивувався його розвитку й багатосторонності його знань ... З тодішніх його задумів я запам'ятав два, які не здійснилися: перший – велика картина «Видіння Іезекиїля в пустелі, повної висохлих кісток» і другий – подорож Дніпром (з оглядом околиць його) в товаристві кількох осіб, до участі в якій він запрошував мене з метою вивчення краю в археологічному, історичному та етнографічному відношеннях».

27 листопада 1846 р. Тарас Шевченко подав заяву на ім'я піклувальника Київського навчального округу про зарахування на посаду вчителя малювання в Київському університеті, на якій його затвердили 21 лютого 1847 р., не без участі Варвари Миколаївни Рєпніної-Волконської. На київських літературних вечорах поет зустрівся з членами таємної політичної організації - Кирило-Мефодіївського братства, заснованого Миколою Гулаком¹⁹, Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем і Василем Белозерським²⁰, до якого залучився у квітні 1846 р. У програмних документах братство певною мірою продовжувало розбудовувати ідеї декабристів. Опозиційні настрої братчиків відносно крі-

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БІОГРАФІЯХ (XIX СП.)

пацько-самодержавного порядку не могли не привернути уваги Шевченка. Однак його занадто радикальні настрої, що ніяк не уклалися в помірковано-ліберальну програму й «Головні правила» братства, змусили його членів, як свідчить Куліш, «тримати Шевченка віддалік від братства», приборкувати

1840-1841

1843

1845

1847 (Орськ)

1849 (Оренбург)

1849 (Оренбург)

1850 (Оренбург)

1851 (під час експедиції)

1857 (Новопетровське)

1860 (з фото 1858 - 1859)

1860 (з фото 1858)

1861

Т.Г. Шевченко. Автопортрети, 1840-1861

його «неприборкане бурлацтво». У березні 1847 р. студент Олексій ров²¹ подав донесення про існування в Києві таємного товариства, на засіданнях якого читалися «явно протизаконні» вірші Тараса Шевченка, де закликалися «малоросіяни до повстання» і виявлялася «ненависть до царської сім'ї». У Петербурзі був заарештований Микола Гулак, у Варшаві - Пантелеймон Куліш, у Києві - Микола Костомаров, Юрій Андрузьський²² та інші. У паперах братчиків були знайдені списки Шевченкових поезій - «Сон», «Кавказ», «Підземелля» («Великий льох»). Усі вони, як і раніше видані «Кобзар», «Гайдамаки», були ретельно вивчені чиновниками Таємної канцелярії й стали основним аргументом обвинувачення. Слідство тривало до 30 травня 1847 р.: братчиків засудили до заслання у віддалені губернії.

Розпорядженням з Петербурга було наказано затримати самого Тараса Шевченка: 5 квітня на переправі через Дніпро він був заарештований і відправлений під конвоєм до Петербурга. Під час обшуку, крім іншого, у нього знайшли рукописний альбом «Три літа». У доповіді Миколі І шеф жандармів Олексій Орлов підкреслював, що «не так важливі» задуми братчиків, як «обурливі твори Шевченко», називаючи поета «одним з найважливіших злочинців». «...Уся справа доводить, - писав він, - що Шевченко не належав до україно-слов'янського товариства, а діяв окремо». «Художника Шевченко, - було сказано у вироку, - за створення обурливих і найвищою мірою зухвалих віршів, як обдарованого міцною статуєю, визначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вслуги, доручивши начальству мати найсуворіше спостереження, щоб від нього ні в якому разі не могло виходити обурливих і пасквільних творів». До цього Микола І дописав власноручно: «Під найсуворіший нагляд із заборонаю писати й малювати». В Орську «рядовий 3-ї роти 5-го батальйону» Тарас Шевченко, порушуючи найвищий указ, писав свої «захаяльні книжечки», намалював автопортрет, зробив деякі замальовки... У цій фортеці Шевченко познайомився й зблизився з польськими політичними засланнями. Відновивши переписку з друзями, попросив надіслати йому літературу, тому що «один порятунок від одеревіння – книги».

Арешт і заслання Тараса Шевченка викликали серед його друзів і прихильників, у тому числі з впливових аристократичних кіл, цілу хвилю спроб полегшити його долю. Серед тих, хто писав йому у заслання, надсилав книги, гроші були: співак і композитор Семен Степанович Гулак-Артемівський²³, актор Михайло Семенович Щепкін²⁴, Варвара Олексіївна Рєпніна-Волконська, якій особисто Олексій Орлов урешті решт заборонив листуватися з поетом.

За порадою друзів Тараса, російський мореплавець і географ контр-адмірал Олексій Іванович Бутаков²⁵ подав клопотання про включення художника Тараса Шевченка до складу Аральської описової експедиції. У червні 1848 р. експедиція пододала пішки понад 700 верст крізь безкрайні степи до форту Раїм, звідти 25 липня попрямувала в Аральське море й після двомісячного плавання залишилася зимувати на острові Кос-Арал. В експедиції Бутакова Тарас Шевченко зробив багато малюнків. З'явилися перші зображення Приаралля:

Т.Г. Шевченко. Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сир-Дар'ї (акварель, 1848)

«Раїм», «Над Аралом», «Кос-Арал». Експедиція повернулася в Оренбург 6 листопада 1849 р. За порівняно короткий час перебування в цьому місті Тарас Григорович написав чимало нових віршів, зблизився з місцевими політичними засланцями, зокрема з поляком *Броніславом Залеським*²⁶. 27 квітня 1850 року за донесенням офіцера Ісаєва під

час обшуку в нього знайшли вірші, альбоми з малюнками, переписку, цивільний одяг. «Новою» справою Шевченка зацікавився особисто військовий міністр Нессельроде, що негайно доповів про все Миколі I. У квітні 1850р. Тараса Шевченка було вдруге заарештовано і, після піврічного ув'язнення, відправлено до Новопетровського берегового форту, на півострів Мангишлак. Але й тут доля подарувала поетові деяку розраду. В 1851 р. він прийняв участь у Каратауській експедиції, яка шукала на Мангишляці кам'яне вугілля. Шевченко зробив чимало малюнків природи півострова. У черговий раз порушуючи царську заборону, він продовжував писати. Створив, у тому числі, цикл повістей російською мовою («Художник», «Княгиня», «Музикант», «Нещасний», «Капітанша», «Прогулянка із задоволенням і не без моралі»). У Новопетровській фортеці Тарас Григорович працював і над поемою «Солдатський колодязь». Тут він створив серію малюнків «Притча про блудного сина», пробував себе в новому жанрі – скульптурі.

Маніфест Олександра II, який проголосив амністію політичним засланцям, не торкнувся Тараса Шевченка – зі списку «політичних злочинців», які підлягали амністії, його ім'я викреслив самим імператор. Другий маніфест «з приводу коронації» також обійшов Шевченка. Тільки в середині 1857 р. після тривалих клопотань його, зрештою, звільнили із заслання. 2 серпня 1857 р. увечері поет відправився на човні з Новопетровського в Астрахань, а звідти 22 серпня виїхав на пароплаві «Князь Пожарський» до Нижнього Новгороду. Ранком 20 вересня він прибув до Нижнього Новгороду, де його вже чекали жандарми: поліція відібрала в поета паспорт, збираючись відправити його етапом назад в Оренбург. Але його шанувальникам вдалося організувати медичну експертизу, яка встановила, що Тарас Шевченко «виявився не здатним рушати в дорогу назад до повного одужання». У листі від 6 листопада 1857 р. поет писав в

Астрахань своїм знайомим: *«Поліція чекала на мене в Нижньому й до вчорашнього дня сама не знала, для чого вона мене зупинила, а вчора формально оголосила мені, що я перебуваю під її секретним «материнським» наглядом і що мені наперед заборонено жити й навіть проїжджати через столиці»*. Єдиною розрадою для Тараса Григоровича, як указує він в тому ж листі, була наявність у Нижньому книг і журналів, яких так довго чекав поет: *«Я прочитав уже все, що з'явилося чудового в нашій літературі впродовж цього часу. Тепер залишилися мені одні журнали за цей рік, і я насолоджуюся ними, начебто самими витонченими ласощами»*, - ділився він радістю. Зима 1857-1858 рр., проведена в Нижньому, була для Тараса Шевченка дуже плідною. Він брав участь у художньому житті міста, відвідував музичні вечори, допомагав влаштовувати домашні спектаклі, бував у театрі, написав поеми «Неофіти», «Юродивий», триптих «Доля», «Муза», «Слава», закінчив повість «Прогулянка із задоволенням і не без моралі», намалював понад 20 портретів і зробив чимало архітектурних малюнків. Наполегливі клопотання численних друзів нарешті принесли Тарасу Григоровичу 10 лютого 1858 р. дозвіл на в'їзд до Петербургу, але з умовою, щоб він *«був підданий суворому поліцейському нагляду й щоб керівництво Академії мало належний нагляд, щоб він не обертав у зло свого таланту»*. 10 березня поет прибув до Москви й зупинився у свого друга актора Михайла Щепкіна. Дні,

проведені в місті, були сповнені радісними зустрічами з давніми й новими друзями. 27 березня 1858 р. Шевченко нарешті прибув у Петербург. Тараса Григоровича з привітністю й пошаною стали приймати у салонах, він брав участь в численних літературних вечорах, де знову, як за молодих років, мав винятковий успіх. Ентузіазм, з яким його вітали, насторожив Тараса Григоровича: *«Боюся, як би мені не зробитися модною фігурою в Пітері»*. Академія мистецтв надала Тарасу Григоровичу для роботи й проживання невелику двоповерхову майстерню, де поет займався гравіруванням. У квітні 1859р. Шевченко, подаючи деякі зі своїх гравюр на розгляд Ради Академії мистецтв, просив удостоїти його звання академіка чи задати програму на отримання цього звання. Рада 16 квітня постановила визнати його *«визначеним в академіки й задати програму на звання академіка з гравірування на міді»*. 2 вересня 1860 року, разом з іншими митцями, Тараса Григоровича Шевченка було визнано академіком гравюри *«на повагу майстерності та пізнань у мистецтвах»*. Розширилось коло знайомств поета в художніх колах Петербурга. Багато часу проводив Тарас Шевченко з видатним співаком і композитором Семеном Гулаком-Артемовським, який щиро підтримував його на засланні.

Т.Г. Шевченко.
Портрет поліцейського (Нижній Новгород, 1857)

Т.Г. Шевченко.
Портрет М.С. Щепкіна (Москва, 1858)

Наприкінці травня 1859 р. поет після тривалих клопотань одержав дозвіл виїхати в Україну. Шевченко відвідав рідні місця, сестру й братів, поділився мрією придбати в Україні землю, звести будинок і одружитися. За спогадами сучасників, під час перебування в селі Пекарі біля Канева йому найбільше сподобалось на горі Чернечій. Через донесення про крамольні розмови в Пекарях з селянами, поета заарештували й під наглядом жандармів відправили у Київ з приписом негайно виїхати в Петербург.

Т.Г. Шевченко. Проект хати. Східний фасад, 1860

Фізично виснажений після заслання, Тарас Шевченко відчував духовне піднесення й працював як ніколи плідно. Серед творів цього останнього періоду з'явився один з його шедеврів - «Ісая. Глава 35». У Петербурзі на початку 1860 р. коштами *Платона Федоровича Симиренка*²⁷, відомого українського цукрозаводчика й мецената, вийшло нове видання «Кобзаря». Твори Шевченка друкував також альманах «Хата». В журналі «Народне читання» була опублікована «Автобіографія» поета. Тарас Григорович продовжував мріяти про переїзд в Україну. Влітку 1860 р. він остаточно вирішив придбати землю на Чернечій горі між Каневом і Пекарями. Переговори з власником ділянки вів його троюрідний брат *Варфоломій Шевченко*²⁸. Поет вислав на це гроші, креслив план майбутнього будинку. На цей час припала й остання спроба Тараса Шевченка одружитися. Його обраницею стала кріпачка Ликерія Полусмакова. Енергійна двадцятилітня покоївка, з якою Тарас Григорович познайомився в Стрельні на дачі Ніни Забіли, спочатку дала згоду. Одержавши вільну, малограмотна Ликерія написала благодійнику «*Послушай Тара(с) твоєими записками издєсь неихто не нужаєца...*» і вийшла заміж за перукаря.

Новий 1861 рік ознаменувався для Тараса Шевченка значним погіршенням здоров'я: з осені 1860 р. він фактично безупинно хворів. За спогадами Миколи Костомарова, який провідав хворого товариша 8 березня 1861 р., той похвалився першою коштовною річчю, яку придбав собі, - золотими годинником. Цьому годиннику залишалось відміряти лише дві доби життя свого власника. Останній день народження той зустрів у важких стражданнях – прогресувала водянка легенів. Ранком наступного дня, відчуваючи деяке полегшення, Тарас Григорович вирішив спуститися в майстерню, але на шаблях перечепився й упав намертво.

Тараса Григоровича Шевченка не стало 10 березня 1861 р. о 5 годині 30 хвилин ранку на сорок сьомому році життя, а через тиждень був оголошений маніфест про скасування кріпацтва. Петербург, вражений трагічною новиною, з великою пошаною ховав Кобзаря на Смоленському кладовищі. «*За труною*

йшло багато студентів, майже весь університет, уся Академія, усі професори і маса публіки. Вся університетська набережна від Палацового до Миколаївського мосту була буквально загачена народом» - повідомляв «Історичний вісник». Було сказано багато щирих слів про померлого Тараса. Чудовий російський письменник Микола Семенович Лесков відгукнувся про нього з особливою теплістю: *«У малоросійського народа, слава Богу, есть теперь своя литература, есть свои ораторы, свои историки. Но нет уже у него такого лирика, каков был покойный Тарас Григорьевич Шевченко, справедливо названный в одной из сказанных над его гробом речей «батком рідного слова».* Відразу ж почалися клопоти з виконання заповіту Тараса Григоровича й перепоховання його в Україні: 2 квітня труну з тілом поета поїздом перевезли до Москви, а далі повезли кінями до Києва, куди процесія прибула 6 травня надвечір. Наступного дня на пароплаві «Кременчук» попрямували в Канів. Чернеча гора (нині Тарасова), на якій Шевченко мріяв поставити будинок, з 8 травня 1861 р. стала постійним місцем його вічного заспокоєння.

Кінець 19 століття

Сучасний вигляд

Могила Т.Г. Шевченко на Чернечій Горі у Каневі

ПРИМІТКИ

¹Енгельгардт Павло Васильович (1798-1849). Позашлюбний син Василя Васильовича Енгельгардта, племінника князя Потьомкіна. З 1821 року служив ад'ютантом у фельдмаршала Олександра Римського-Корсакова, Віленського губернатора. У 30 років став полковником лейб-гвардії Уланського полку. В 1831 році переїхав до Петербурга, де служив ад'ютантом принца Олександра Вюртенбергського, керівником шляхів сполучення. 16 жовтня 1832 року виїшов у відставку. Одружений на Софії Григоріївні Готхард-Герхард (1804-

1875), що походила з прибалтійських німців. Енгельгардти входили до четвірки найбагатших родин України. Павло Васильович успадкував від батька більше трьох мільйонів грошима та й ще тільки на Київщині 17000 кріпаків.

²Див. примітку 4 на с. 123.

³*Зайцев Іван Кіндратович* (1805-1887). У сім'ї кріпаків Зайцевих були іконописці, малярі, домашні живописці. Батько Івана, помітивши в сина здібності до малювання, випросив на колінах у свого пана дозвіл віддати хлопця для навчання в малювальну Арзамаському школу Ступіна, у якій Зайцев пробув з жовтня 1823 по 1827 рік, коли мав покинути школу, оскільки пан його не заплатив ані копійки за навчання. Доля однак сприяла Зайцеву; після смерті першого свого власника він потрапив до наступного, який, живучи в Петербурзі і спостерігаючи здібності Зайцева до малювання, спершу віддав його на навчання до французького художника, а потім у 1830 році дав відпускну для вступу до Академії мистецтв. У 1837 році Іван Зайцев був випущений «вільним художником», отримавши за час перебування в Академії дві срібні медалі 2-го ступеню. Одруження і брак коштів змусили Зайцева відмовитися від суто художньої роботи і перейти до більш забезпеченої педагогічної діяльності. Він став учителем малювання в 1-му Кадетському корпусі, де пробув з 1839 по 1847 рік, коли за хвороби перевівся до Полтавського кадетського корпусу, де й провів решту свого життя.

⁴Див. примітку 1 на с. 112.

⁵*Толстой Федір Петрович* (1783-1873). Початкову освіту здобув у батьківському домі в С.Петербурзі, де рано виявив здібності до малювання. Пізніше він був відданий в Полоцький єзуїтський колегіум, звідки поступив кадетом в Морський корпус, з якого в 1802 році був випущений мічманом в Балтійський гребний флот. Зважившись вчитися ліпленню і медальєрному мистецтву в Академії мистецтв, Толстой став відвідувати класи Академії в якості вільного учня та для більшої успішності своїх занять вийшов у відставку в 1804 році. Старанна робота в академічних класах і вивчення літератури та історії швидко розвинули обдарування молодого художника, так що вже в 1806 році він звернув на себе увагу імператора Олександра I, який визначив його на службу в Ермітаж, а в 1809 році в монетний департамент медальєром. У тому ж році Академія мистецтв обрала його у свої почесні члени. В 1825 році він став викладачем в медальєрному класі, в 1828 був призначений віце-президентом Академії, в 1842 році зведений у звання професора медальєрного мистецтва, а через рік після того - і в звання професора скульптури. Він був палким шанувальником Стародавньої Греції. В своїх роботах Федір Петрович прагнув наблизитись до краси і шляхетності еллінських пам'яток скульптури та малюнків на вазах, але при цьому, коли справа йшла про зображення російських і релігійних сюжетів, умів знаходити для них відповідні їм форми і типи.

⁶*Віельгорський Матвій Юрійович* (1794-1866). Походив з польського шляхетського роду. В 1804 році він був записаний на службу юнкером в Колегію закордонних справ і через півроку звільнений «у чужі краї до закінчення наук». В

червні 1812 року вступив корнетом в 3-й Український козацький полк і брав участь у війнах 1812-1814 років. З 1815 по 1821 рік перебував ад'ютантом при князі В.С. Трубецькому. Брав участь у боях при Бауцені, Герліці, Дрездені і Лейпцигу. За Герліц він був нагороджений Орденом Св. Анни 4 ступеня, а за Лейпциг переведений в Кавалергардський полк із залишенням ад'ютантом. При перенесенні військових дій у Францію, він брав участь у боях при Брієнні, Арсі, Фершампенуаз та Парижі, і за останнє в 1814 році отримав Орден св. Володимира 4 ст. з бантом. Потім служив у львівських кірасирах, в 1826 році через хворобу вийшов у відставку полковником і через рік вступив у цивільну службу. У 1827 році він був зведений в камергери і призначений членом Театрального комітету, після скасування якого перейшов до Міністерства закордонних справ і тут обіймав посаду директора Департаменту господарських справ. З 1839 року він був шталмейстером і керуючим двором великої княгині Марії Миколаївни, а з 1856 року - обер-гофмейстером імператриці Олександри Федорівни і великої княгині Марії Олександрівни. Граф Матвій Юрійович Вієльгорський відігравав значну роль у громадському житті, заслужив популярність як меценат і покровитель вчених, художників і особливо музикантів. Залишаючись неодруженим, він жив у будинку свого брата Михайла. Їх музично-літературний салон французький композитор Гектор Берліоз називав «маленьким міністерством витончених мистецтв». Обидва брати збирали навколо себе кращі музичні сили столиці. Матвій Вієльгорський сам був талановитим музикантом, грав на віолончелі, складав п'єси для цього інструменту і в молоді роки гарно співав. За словами сучасника, він *«грав на віолончелі так, як, мабуть, грали ангели у концертах Господа Бога в раю»*. Вієльгорський брав участь в становленні Імператорського російського музичного товариства. До самої своєї смерті він був віце-головою Товариства заохочення художників і одним з головних діячів товариства відвідування бідних. Стикаючись постійно з різними знаменитостями на терені мистецтва і літератури, Вієльгорський любив залишати у себе спогади про ці зустрічі, результатом чого був альбом, наповнений портретами й автографами знаменитих письменників, музикантів та співаків: Пушкіна, Жуковського, Крилова, Брюллова, братів Рубінштейн та інших.

⁷*Брюллов Карл Павлович (1799-1852)*. Народився в Петербурзі, у родині академіка скульптури Павла Івановича Брюлло. Атмосфера мистецтва оточувала його з ранніх літ. Ліпником на фарфоровому заводі працював прадід Карла - Георгій Брюлло. Скульптором був і дід його - Іван. «Син скульптора, російський підданий» вказав у своєму послужному списку батько - Павло Іванович, який обрав долю орнаментального скульптора. Всі п'ять синів його: Федір, Олександр, Карл, Павло та Іван - стали художниками. Але слава, що випала на долю Карла, затьмарила успіхи інших братів. Між тим він ріс слабкою і кволою дитиною, сім років практично не вставав з ліжка і був виснажений золотухою настільки, що «став предметом відрази для своїх батьків». Хлопчик дуже любив малювати, здавалося, олівець став продовженням його руки. Карл брав приклад з працюючого батька, але боявся його, особливо після отриманого за непослух

ляпаса, після якого він оглух на ліве вухо. У 10 років Карла прийняли до Петербурзької академії мистецтв, у стінах якої він провів 12 років. Карл закінчив Академію з «цілою пригорщею» золотих і срібних медалей, але, продемонструвавши свою незалежність, відмовився залишитися в її стінах на «пенсіонерський» термін для вдосконалення майстерності. У 1819 році він оселився в майстерні брата Олександра, який працював на будівництві Ісаакіївського собору помічником Монферрана. Його дні були заповнені малюванням замовних портретів. Так співпало, що замовникам сподобалися портрети, і що саме ці замовники потім увійшли до ради Товариства заохочення художників. Карл заслужив «пенсіонерську» поїздку до Італії на чотири роки для себе і брата. Перед від'їздом з Найвищого веління брати змінили прізвище предків, додавши у кінці літеру «в» - тепер вони стали Брюллови. Влітку 1822 року Карл не міг знати, що повернеться в Росію тільки через 13 років і не побачить більше ні батьків, ні молодших братів. Брюллов чесно намагався «відпрацювати» своє «пенсіонерство», починаючи на замовлення Товариства заохочення художників картини на античні та біблійні сюжети. Але ці теми не були йому близькі за духом. На тих полотнах він «напрацьовував» колорит, створював свої характерні прийоми, вивчав оголену модель і не завершував їх. По-справжньому Карл Брюллов працював тільки над створенням жанрових сцен з італійської життя - «Італійський ранок» (1824) полонив усіх (Микола I подарував цю картину імператриці). Картина «Останній день Помпеї» (1827-1833) стала піком творчих досягнень, могутнім сплеском яскравого таланту і віртуозної майстерності художника. Натовпи глядачів у Римі, Мілані, Парижі (золота медаль виставки, 1834) і Петербурзі були заворожені грандіозністю задуму і виконанням. Полотно була подаровано замовником Анатолем Демидовим царю Миколі I. Побувавши на виставці своєї картини в Парижі, Брюллов повернувся до Італії, але не знаходив у собі сил працювати. Він починав одне полотно за іншим, проте не закінчував їх, відчуваючи втому. Карл Павлович розумів, що «загостювався в чужих оселях», але й до Росії повертатися не хотілося. Художник з радістю приєднався до експедиції В.П. Давидова (1835) на Іонічні острови і в Малу Азію. Після цього художник відправився до Туреччини, але восени 1835 року за суворим приписом царя був змушений повернутися до Росії, щоб обійняти посаду професора в Академії мистецтв. Життя в похмурій атмосфері чиновницького Петербурга гнітило Брюллова. Цар вимагав писати портрети імператорської сім'ї, але майстер знаходив причини і не виконував роботу. Художник Михайло Железнов, близький друг і учень Брюллова, писав у своїх спогадах: *«Як шкода, що государ витребував Брюллова до Петербурга! Зайнявши місце в нашій Академії мистецтв, Брюллов потрапив у придворно-чиновницьке коло, тобто саме в те середовище, в якому він за своїм характером, за своїм вихованням і звичкою не вмів і не міг жити ... Він відчував себе нещасним, коли йому доводилося працювати у присутності царської родини»*. Всі учні Академії мріяли потрапити до класу Великого Карла. Він відкрив двері своєї домашньої майстерні для Мокрицького, Агіна, Чистякова, Шевченка, якого допоміг викупити з неволі і посе-

лив у себе, Федотова, чий талант через роки визнає вищим за свій. Тісна дружба з Пушкіним, Жуковським, Кукольніком зігривала його серце. Але друзів серед художників у нього не було. *«Він вирвався вперед, обігнав своїх сучасників, - писав Микола Ге, - і жорстоко розплачувався за це самотністю».* До його майстерні «стояла черга» за портретом від Великого Карла. У петербурзький період їх було написано близько вісімдесяти - яскрава портретна галерея російської інтелігенції кінця 30-40-х років 19 століття. Дотримуючись у своїй творчості романтичного стилю, Брюллов зумів передати всю складність людської природи і створити неповторні індивідуальні образи. Але в 1847 році важка застуда, ревматизм і хворе серце на сім місяців прикували художника до ліжка. Він згадував своє життя і відчував гірке розчарування у творчості, бачив, скільки задумів залишилися не втіленими: йому не дозволили за вже готовими ескізами розписати Пулковську обсерваторію, побудовану за проектом брата Олександра, не довірили внутрішнє оформлення Зимового палацу після пожежі. Чотири роки він працював над розписами Ісаакіївського собору, проте через хворобу за його картонами роботу закінчував інший художник. Але найбільшим розчаруванням Брюллова було те, що він, визнаний історичний живописець, не створив жодного масштабного полотна на матеріалі російської історії. Свій поєдинок з картиною «Облога Пскова» (1836-1843) він програв. 27 квітня 1849 року за переконливою порадою лікарів Брюллов назавжди виїхав з Росії. Лікування на острові Мадейра полегшення не принесло. Навесні 1852 року Карл Павлович перебрався до містечка Манціана поблизу Риму, де невдовзі й закінчив свої земні мандри.

⁸Див. примітку 5 на с. 132.

⁹Див. примітку 3 на с. 62.

¹⁰*Олександра Федорівна Романова* (принцеса Шарлотта Прусска) (1798 - 1860). Була третьою дитиною в сім'ї прусського короля Фрідріха Вільгельма III з династії Гогенцоллернів і його дружини, королеви Луїзи. Два сини від цього шлюбу, Фрідріх Вільгельм IV (1795-1861) і Вільгельм I (1797-1888), згодом стали пруськими королями, а Вільгельм - ще й першим німецьким імператором (з 1871 року). Шарлотті було 12 років, коли померла її мати. Лоттхен як її звали в сім'ї, була неймовірно гарною дівчинкою – *«біленька, рум'яна, ніжна, із напрочуд тонкою талією, вона здавалась неземною істотою».* Після перемоги союзників над Наполеоном, 4 листопада 1815 року в Берліні, під час офіційного обіду російський імператор Олександр I і пруський король Фрідріх Вільгельм III оголосили про заручини принцеси Шарлотти і брата російського царя - цесаревича і великого князя Миколи Павловича. Юні Микола і Шарлотта вважалися чи не найгарнішою парою в Європі і закохалися один в одного з першого погляду. Звичайно, цей союз «кріпив російсько-німецьку дружбу», але був з боку «молодих» абсолютно позбавлений навіть натяку на прагматизм. Вінчання відбулося 1 липня 1817 року в церкві Зимового палацу. Заміжжя передбачало перехід нареченої в православне віросповідання і наречення новим ім'ям, наявним в православних святцях. Так принцеса Шарлотта Прусска стала іменува-

тися великою княгинею Олександрою Федорівною. Пізніше вона згадувала про цю подію: *«Я відчувала себе дуже, дуже щасливою, коли наші руки з'єдналися; з повною довірою віддала я своє життя в руки мого Ніколая, і Він ніколи не обманув цієї надії»*. Від цього шлюбу народились семеро дітей, у тому числі їх первісток - майбутній імператор Олександр II (1818-1881). Не надто освічена, люб'язна, дуже «зрозуміла» і «своя», весела, гарна, запаморочливо граціозна, Олександра Федорівна стала окрасою російського Двору. Цар Олександр I любив саме з нею відкривати бали. Юний Пушкін зачарувався нею і залишився жартівливим шанувальником «А.Ф.» на все життя. У щоденниках поета (1834) наведено розмову з Олександрою Федорівною і його визнання: *«я страшенно люблю царицю, незважаючи на те, що їй вже 35 років, або навіть 36»*. І вона теж платила йому великою симпатією. Страждаючи на серцеву недугу, Олександра Федорівна мало цікавилася державними справами. Вона вела активне світське життя, з 1828 року стала попечителькою благодійних установ, які перейшли до її відання після смерті свекрухи - дружини Павла I вдової імператриці Марії Федорівни. Государиня була також покровителькою Імператорського жіночого патріотичного товариства і Єлизаветинського (Смольного) інституту. Її ім'ям названо Александринський театр у Санкт-Петербурзі. Микола I оточував Олександрю Федорівну увагою і любов'ю, створивши справжній культ «білої дами» (символом імператриці була біла троянда). Їй присвячено рядок В.А. Жуковського «Геній чистої краси», повторений потім О.С. Пушкіним. Фрейліна А.Ф. Тютчева писала: *«Олександра Федорівна була щиросердною, у неї завжди була посмішка і добре слово для всіх, хто до неї підходив, але ця посмішка і це добре слово ніколи не виходили за межі невеликого кола тих, кого доля до неї наблизила. Якщо вона чула про нещастя, вона охоче віддавала своє золото, якщо тільки що-небудь залишалося у її секретаря ... »*. Здоров'я імператриці остаточно похитнулося після смерті любого чоловіка. Вона не переставала хворіти і 20 листопада 1860 року тихо померла в Царському Селі на 62-му році життя.

¹¹*Баранова Юлія Федорівна (Доротія Єлена Юліана), уроджена Адлерберг (1789 - 1864)*. Народилася в сім'ї полковника графа Федора Яковича (Густава-Фрідріха) Адлерберга з обрусілого шведського дворянства. Батько Юлії командував Виборзьким піхотним полком і загинув на Кавказі у 1794 році. Його вдова Юлія Федорівна залишилася з двома дітьми (п'яти і трьох років) у вкрай скрутному матеріальному становищі. Завдяки протекції барона Ніколаї в 1797 році, вона була призначена головною вихователькою великих князів Миколи і Михайла Павловичів. Своїми педагогічними здібностями вдова Адлерберг привернула до себе увагу імператриці Марії Федорівни і в 1802 році, за її вказівкою, була призначена начальницею Смольного інституту, де прослужила 37 років. Згодом вона отримала звання статс-дамі і орден св. Катерини I ступеня. Завдяки близькості до царської сім'ї, доля її дітей (Юлії та Володимира) склалася вельми вдало. Син Володимир, який виховувався в Пажеському корпусі, з 1799 року став товаришем дитячих ігор великого князя Миколи Павловича, а потім - однією з найбільш наближених до нього осіб. Юлія Адлерберг-молодша

отримала домашнє виховання. В квітні 1806 року вона була пожалувана фрейліною, а в червні 16-річну Юлію видали заміж за 27-річного Трофима (Іоанна) Йосиповича Баранова (Барангоф), що належав до небагатого знімченого древньоруського роду. Перший час після весілля Баранови жили в Петербурзі, а потім переїхали до Риги, де Трофим Йосипович отримав місце начальника митного округу, завдяки клопотам його тещі Ю.Ф. Адлерберг. Надалі його кар'єра склалася успішно, він був жалуваний статським радником, камергером і займав посаду директора Комерційного банку. Юлія Федорівна цілком присвячувала себе сім'ї і дітям. Їх у подружжя було шестеро, дві дочки і чотири сини, які народились один за одним. Матеріальне становище сім'ї було скромним, тому діти навчались державним коштом. Дочки виховувались в Смольному інституті, де начальницею була їх бабуся. З синів старший Микола вчився у Школі гвардійських підпрапорщиків, Едуард в Царськосільському ліцеї, Павло в Пажеському корпусі. У 1818 році Юлія Федорівна-молодша була призначена головною вихователькою до новонародженого великого князя Олександра Миколайовича, цим вибором одноосібно керувала імператриця Марія Федорівна і віддала перевагу дочці своєї найкращої подруги Ю.Ф. Адлерберг. З 1824 року виховання великого князя Олександра перейшло в чоловічі руки і Баранова була призначена вихователькою великих князівен Марії та Ольги. Їх виховання було нескладним і привчало до майбутнього сімейного життя, а час був підпорядкований суворим правилам і розпорядку. У 1834 році Баранова була призначена гофмейстринею при великій княжні Марії Миколаївні. Юлія Федорівна не володіла педагогічним обдаруванням, але відрізнялася незвичайно м'яким і дбайливим серцем, за що її любила царська сім'я. 4 травня 1844 року імператор Микола I написав свій духовний заповіт, де були висловлені давні почуття дружби до Баранової та її брата Володимира: *«З мого дитинства дві особи були мені друзями і товаришами; дружба їх до мене ніколи не змінювалася. Генерал-ад'ютанта Адлерберга любив я як рідної брата, і сподіваюся по кінець життя мати в ньому незмінного і відданого друга. Сестра його, Юлія Федорівна Баранова, виховувала моїх дочок, як добра і дбайлива рідня. Я дякую їм за братську любов»*. У 1846 році Юлія Федорівна була зведена у графську гідність Російської Імперії з усім своїм низхідним потомством *«за відмінне піклування при вихованні великих князівен»*, як сказано в Найвищому рескрипті, і правом приставки фон. В 1855 році Юлія Федорівна була призначена гофмейстринею при імператриці Олександрі Федорівні, залишаючись вірною своїй високій покровительці до самої смерті.

¹²Тарновський Василь Васильович (1810-1866). Народився в бідній багатодітній сім'ї, початкову освіту здобув під керівництвом свого батька, потім навчався в Ніжинській гімназії (одночасно з М.В. Гоголем). У 1832 році закінчив юридичний факультет Московського університету, потім викладав у Житомирській гімназії. Смерть батька змусила його присвятити свій час управлінню родовим маєтком. Живучи в селі, він зацікавився побутом селян. У 1845 році в маєтку Потоки Київської губернії познайомився з Тарасом Григоровичем Шевченком.

До сестри Василя Гарновського, Надії, яка разом з Шевченком хрестила дитину в диякона М.Г. Говядовського звернено його «Н.Т. » (« Великомученице кумо!»). Під час арешту і слідства над поетом родина Гарновських переховувала його вірші. Після звільнення із заслання, щоб підтримати його матеріально і морально, Гарновський придбав сімнадцять малюнків Шевченка, тим самим поклавши початок колекціонування його творчої спадщини. У ці роки він писав статті з різних питань, зокрема демографії, видобутку корисних копалин, шовкарства, скотарства, рибальства, лісо використання, про мануфактурну промисловість та про народну освіту. У 1854 році Василь Васильович ввійшов у володіння садибою Качанівка. Отримавши величезний спадок і розділивши його між родичами, він виділив Пантелеймону Кулішу кошти на видання «Записок о Южной Руси», допомагав йому і надалі. Гарновський був членом Полтавської та Чернігівської Земської управи. У 1857-1859 роках разом з Г.П. Галаганом працював в Чернігівському губернському комітеті від уряду з підготовки селянської реформи 1861 року. За особливі заслуги в підготовці реформи він був нагороджений Золотою медаллю на Олександрівській стрічці (1861), орденом Святої Анни 2-го ступеня (1861), орденом Святого Володимира 3-го ступеня (1864) та бронзовою медаллю в «Пам'ять звільнення селян».

¹³*Капніст Олексій Васильович* (бл. 1796 - 1867). Син Капніста Василя Васильовича і Олександри Олексіївни Дьякової (сестри другої дружини поета Гаврили Романовича Державіна). На службу вступив до лейб-гвардії Ізмайлівського полку підпрапорщиком в 1814 році. У 1821 році був призначений ад'ютантом до М.М. Раєвського, став підполковником Воронежського піхотного полку з квітня 1825 року, був член Союзу благоденства з 1820 року. Михайло Бестужев-Рюмін пропонував йому вступити в Південне товариство, на що Капніст відповів відмовою. Під час слідства у справі декабристів Бестужев і Муравйов-Апостол підтвердили це і показали, що з 1821 року Капніст змінив образ думок і тому ніхто з ним з приводу таємного товариства зв'язків не підтримував. Проте він був заарештований у Києві 14 січня 1826 року, доставлений до Петербурга та ув'язнений до Петропавлівської фортеці. В квітні 1825 року його було звільнено, причому арешт зарахувати в покарання. Капніст полишив військову службу в 1827 році, після чого виконував обов'язки почесного піклувальника Миргородського повітового училища (1833), обирався миргородським повітовим провідником дворянства (1829-1835, 1841-1844).

¹⁴Див. примітку 3 на с. 73.

¹⁵*Рєпніна-Волконська Варвара Миколаївна* (1808-1891). Народилась в Москві, в аристократичній родині, але від часу переїзду батьків до Полтави (1816) знайшла собі в Україні другу батьківщину, яку щиро полюбила. У Полтаві вона навчалася в Інституті шляхетних дівчат, брала участь в різних благодійних заходах, відвідувала театр, де спостерігала гру Михайла Щепкіна, була знайома з Іваном Котляревським, Василем Капністом, Петром Гулаком-Артемовським, Миколою Цертелєвим. Від батька дівчина успадкувала гуманне, доброзичливе ставлення до простого народу. З 1842 року вона з родиною мешкала в Яготині,

який тоді належав до Полтавської губернії. В липні 1843 року Олексій Капніст привіз до Яготина Тараса Шевченка для копіювання портрета батька княжни. Поет і художник був прийнятий всією князівською родиною привітно і щиро-сердно. Теплі стосунки склалися в нього з молоддю княжною Варварою і сестрами Псьол. Варвара Миколаївна з розумінням і глибокою симпатією поставилась до творчості Шевченка, сприяла поширенню перших естампів його «Живописної України», пізніше допомагала у влаштуванні його вчителем малювання в Київському університеті. Пізніше, коли Тарас Шевченко потрапив на заслання, Варвара Рєпніна докладала зусиль, щоб полегшити долю поета, листувалася з ним, надсилала йому книги. На початку Кримської війни, залишаючись самотньою, Варвара Миколаївна переїхала з Одеси, де Рєпніни мали помешкання, до Москви, де й провела наступні роки свого життя. В 1866 році вона видала книжку «Листи молодій жінці про виховання», підписану псевдонімом «Лізварська». Варвара Миколаївна залишила спогади про Тараса Шевченка і Миколу Гоголя, з яким теж спілкувалась в юності. До самої смерті вона зберігала пам'ять про Тараса Григоровича, розповідала про нього своїм знайомим, жваво цікавилася тим, що писали про нього в журналах. Взимку 1883 року вона повідомляла Михайлу Чалому, біографу Шевченка: *«Я почула з великим задоволенням, що Полтавське земство на останньому своєму зібранні вирішило виділити 500 рублів на покладження могили Шевченка»*. За кілька місяців вона передала до Полтави через свого племінника 180 рублів із власних заощаджень *«на пам'ятник або могилу Шевченка»*.

¹⁶*Псьол Олександра і Глафіра*. Глафіра Іванівна (1823 - 1886; в заміжжі - Дунін-Борковська) дуже гарно малювала (зберегла одна її картина – портрет В.М. Рєпніної-Волконської), а Олександра Іванівна захоплювалась літературою і сама писала вірші. В 1833 році Олександра закінчила з відзнакою Полтавський інститут шляхетних дівчат. Можна припускати, що вона займалась творчістю до знайомства з Шевченком, але, поза сумнівом, саме це знайомство сформувало її як послідовницю великого Кобзаря. Хоч творча спадщина Олександри Псьол і невелика, все ж вона дає право вважати її однією з перших українських поетес. Вірші Олександри Псьол «До сестри», «Свячена вода», «Три сльози дівочі» відзначаються сердечністю і мелодійністю, а за формою дуже близькі до народної пісенної творчості. Певно, це вплив оточення, серед якого зростала поетеса у селі Псільському колишнього Полтавського повіту в багатодітній родині дрібного поміщика. Незаперечно також наслідування мотивів Шевченка (через це, мабуть, вірш «До сестри» довгий час помилково приписувався Кобзареві). Тарас Шевченко дуже високо цінував поезію «Свячена вода». У передмові до неопублікованої збірки своїх творів (1847) він з гордістю вказує на поетичний талант своєї землячки. Пізніше, перебуваючи на засланні, Тарас Григорович просив списати для нього вірш «Свячена вода», який, за його словами, здатен оросити «в'януче серце». Олександра Псьол співчувала долі Кобзаря. У її вірші «Віє вітер над Києвом» (1847) говориться, що на Україні чекають повернення поета. У 1848 році вона писала йому в листі: *«Ні, не може бути, щоб в*

душі Вашій... де лунали такі врочисті гімни... запанувала коли-небудь гидота запусіння». Тарас Шевченко після повернення із заслання сприяв опублікуванню віршів Олександри Псьол у збірнику «Хата» (1860). Біографія цієї поетеси мало вивчена. Віку Олександра Іванівна доживала у Москві з Варварою Рєпніною.

¹⁷Закревська Ганна Іванівна (уроджена Заславська) (1822 - 1857) - дружина Платона Закревського. Шевченко познайомився з нею 29-30 червня 1843 року в маєтку Тетяни Вольховської в Мойсівці, а потім неодноразово приїжджав у маєток Закревських до Березової Рудки. Про намір намалювати її портрет художник писав у листі до Віктора Закревського (брата її чоловіка): «А Ганні вродливій скажи, що як тільки очуняю та кожух пошью, то зараз і прибуду з пензлями і фарбами на цілий тиждень...». Портрет було написано 15-24 грудня 1843 року. Погрудне зображення, закомпоноване в овал, привертає увагу гармонійною цілісністю образу. Художник вдало відобразив духовний стан і емоційний настрій портретованої, виявивши себе гарним знавцем жіночої психології. На засланні Шевченко присвятив Ганні Закревській вірш «Т.З.» («Немає гірше, як в неволі»). З її ім'ям пов'язана поезія «Якби зострілися ми знову».

¹⁸Козачковський Андрій Осипович (1812-1889). У 1835 році він закінчив Петербурзьку Медико-хірургічну академію, де восени 1841 року познайомився з Тарасом Шевченко. Навесні 1843 року Козачковський перебрався на посаду повітового лікаря до Курська. З січня 1844 року він працював у Переяславі, спочатку міським лікарем, пізніше - лікарем і викладачем медицини в семінарії. Відвідавши Козачковського в серпні 1845 року, Шевченко їздив з ним у сусідні села Андруші й Монастирище. В кінці жовтня 1845 року Шевченко знов приїхав у Переяслав до Козачковського і пробув у нього (з перервами) до початку січня 1846 року. Козачковський лікував поета, коли той хворів. У Переяславі Шевченко написав поеми «Наймичка», «Кавказ» і вірш «Заповіт», намалював автопортрет (не зберігся) й кілька краєвидів. На засланні Шевченко листувався з Козачковським. Останній матеріально допомагав засланому поетові. В червні 1859 року Шевченко приїхав до Переяслава, побував з Козачковським на ярмарку і в селі Косинцях, записав від нього кілька своїх забутих віршів, створених до заслання. В той час між ними виявилися значні розходження в поглядах на майбутню селянську реформу. Восстання Шевченко був у Козачковського в середині серпня 1859 року, коли повертався до Петербурга. Козачковський залишив спогади про Тараса Шевченка. Він був також власником колекції Шевченкових малюнків.

¹⁹Див. примітку 7 на с. 107.

²⁰Белозерський Василь Михайлович (1825-1899). Народився в небагатій дворянській сім'ї чиновника. У 1843 році вступив до Київського університету св. Володимира і в 1846 році закінчив історико-філологічний факультет. У 1846-1847 роках викладав історію та географію в Петропавлівському кадетському корпусі в Полтаві. Разом зі своїми друзями Миколою Костомаровим і Миколою Гулаком, Белозерський став організатором Кирило-Мефодіївського братства. Він

брав участь у створенні «Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», також був автором «Записок» - пояснень до статуту братства, де описав важке становище слов'янських народів, зокрема українського. В організації він дотримувався помірної позиції: був противником використання насильницьких методів боротьби, вважав можливим через пропаганду ідей слов'янської єдності і братерської любові серед широких верств населення об'єднати слов'янські народи у федеративну державу, де провідну роль він відводив Україні. До того ж, він розвинув ідеї християнського соціалізму. У 1847 році, після розкриття діяльності братства та арешту його учасників, Белозерського відправили в Петропавловську фортецю під нагляд поліції для допитів. Незабаром його засудили до заслання й призначили молодшим помічником Петрозаводської канцелярії Олонецької губернії. У 1849 році він став асесором Олонецького губернського управління, потім титулярним радником. У 1856 році його звільнили із заслання й дозволили оселитись в Петербурзі, де Белозерський був призначений радником Першого департаменту Управи благочиння. У цьому ж році в Києві були опубліковані «Літописи південноруські, відкриті і видані Белозерським». У 1861-1862 роках Белозерський займався редакцією першого українського суспільно-політичного щомісячного журналу «Основа», в якому публікувались М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок, О. Стороженко, А. Свидницький, Л. Глібов. Після 1862 року він служив у Варшаві, підтримував зв'язки з народовськими виданнями в Галичині, співпрацював з газетами «Мета» і «Правда». У деяких статтях про поезію Шевченка він висловлював думку, що творчість поета повинна була розвиватися насамперед у національно-патріотичному руслі. Під кінець життя Белозерський відійшов від літературної та активної громадської діяльності. Він подав у відставку і оселився на хуторі Мотронівка, де і провів свої останні роки.

²¹*Петров Олексій Михайлович* (1827 - 1883). Студент Київського університету, за доносом якого були заарештовані члени Кирило-Мефодіївського товариства. За цю «послугу» у травні 1847 року його було зараховано на службу до III Відділення. В березні 1849 року за викрадення документів 1-ї експедиції канцелярії III Відділення Петрова було посаджено в Олексіївський рavelін Петропавлівської тюрми. У жовтні 1850 року після зізнання його відправили на службу в місто Олонецьк, видавши на витрати 300 карбованців сріблом, крім 300 карбованців, які він одержав раніше за донос. Петров написав спогади, в яких намагався заперечити свою роль донощика на членів Кирило-Мефодіївського товариства.

²²*Андрузький Георгій (Юрій) Левович* (1827 - ?). Народився у с. Вечірки Пирятинського повіту Полтавської губернії в багатодітній сім'ї дрібного поміщика, відставного майора. Після навчання у Шляхетному пансіоні Першої Київської гімназії 1845 року вступив до Київського університету Св. Володимира на юридичний факультет. Від 1846 року почав брати участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства, де був наймолодшим. Досліджуючи політико-правові питання написав два проекти Конституції: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави».

30 березня 1847 він був заарештований, а обидва проекти, а також зошит віршів були долучені до справи. Висланий під нагляд поліції до Казані, з правом вступу до Казанського університету, в грудні 1847 Андрузький був виключений з нього «за непокору начальству» і переведений (1848) до Олонецької губернії, до Петрозаводська, де служив канцеляристом. Під час несподіваного обшуку жандарми знайшли у нього 14 зошитів із записами. Серед них був останній варіант Конституції - «Начерки Конституції Республіки», де пропонувалося створити федерацію слов'янських народів - Слов'янські Сполучені Штати без Росії. Слов'янська республіка рівноправних штатів з центром у Києві мала включати 7 автономій зі своїми президентами: 1) Україна з Галичиною, Чорномор'ям та Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бесарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон. За порушення режиму заслання він був знову заарештований і ув'язнений в Соловецькому монастирі (1850–1854). У липні 1854 року, під час нападу на монастир англо-французької ескадри, Андрузький відзначився хоробрістю і в нагороду за це був переведений до Архангельська, де служив у канцелярії Архангельської палати кримінального і цивільного суду (1854–1857). В 1856 році йому було дозволено повернутися до Полтавської губернії. У 1857-1864 роках він перебував в Україні під наглядом поліції. Служив у Полтавській судовій палаті. Як прожив останні роки і коли помер - невідомо.

²³ *Гулак-Артемівський Семен Степанович* (справжнє прізвище Гулак, сценічний псевдонім Артемівський) (1813-1873). Народився на хуторі Гулаківщина поблизу містечка Городище Київської губернії в родині сільського священика. З 11 років навчався у Київському духовному училищі, в 1835- 1838 роках - в Київській духовній семінарії. Володів вражаючої краси голосом-дискантом. За наказом Київського митрополита Євгенія (Болховітінова) він був прийнятий в митрополичий хор Софійського собору, а в 1830 році - у хор київського Михайлівського монастиря. Після мутації голосу в Семена розвинувся баритон і він став солістом хору. У 1838 році Михайло Глінка, вражений голосом Гулака, що виконував сольну партію в концерті Дмитра Бортнянського на богослужінні в Михайлівському монастирі, запропонував йому переїхати до Петербурга. Тут до 1839 року сам навчав його музиці і вокалу, готував для оперної сцени. Спеціально для молодого співака Глінка написав дві українські пісні: «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейко». Під керівництвом Нестора Кукольника Семен вивчав французьку та італійську мови. У його будинку спілкувався з багатьма діячами російської культури: Одоєвським, Сеньковським, Айвазовським, Брюлловим, там же в 1838 році познайомився з Тарасом Шевченко, дружба з котрим тривала довгі роки. 29 квітня 1839 року Глінка разом з Даргомижським організували в Театральній залі Юсупівського палацу перший публічний концерт Гулака-Артемівського. Присутній на концерті відомий меценат Павло Миколайович Демідов, підкорений голосом співака, фінансував його поїздку за кордон для завершення музично-вокальної освіти у Франції та Італії. В 1843 році він був переведений до складу Петербурзької італійської опери.

Влітку 1850 разом з італійською оперною трупю співак гастролював у Москві, Тулі, Харкові, Курську, Воронежі. У грудні того ж року він вперше виступив на драматичній сцені, проявивши себе як драматичний і комедійний актор. У 1864-1865 роках Семен Степанович був солістом московського Большого театру. Репертуар Гулака-Артемівського включав 51 оперну партію (переважно в італійських операх), виступав він також в 11 водевілях і комедіях, численних концертах. Починаючи з 1851 року він займався також композицією. У числі його творів романси на тексти російських поетів, вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851), водевіль «Ніч напередодні Івана Купали» (1852), опера «Запорожець за Дунаєм» (лібрето власне і Миколи Костомарова, 1862), пісня «Стоїть Явір над водою» (слова народні, присвячена Тарасу Шевченку) та інші.

²⁴Див. примітку 1 на с. 92.

²⁵*Бутаков Олексій Іванович* (1816 -1869). Походив з родини військових моряків. В 1848 році був призначений начальником експедиції для дослідження Аральського моря. За клопотанням Бутакова до її складу було включено Тараса Шевченка як художника. Поет познайомився з мореплавцем, мабуть, у травні 1848 року в Орській фортеці перед виходом експедиції. Під час цієї експедиції вони разом були на шхуні «Костянтин» і жили в одній каюті. Дружні взаємини між поетом і тоді ще капітан-лейтенантом Бутаковим підтримувалися протягом усього аральського періоду, а потім в Оренбурзі, де на прохання географа Шевченка залишили для остаточного опрацювання матеріалів експедиції. До кінця серпня 1849 року роботи з опису Аральського моря були завершені, проведена загальна рекогносцировка Аралу, зроблено проміри глибин, проведена повна зйомка острова Барса-Кельмес, відкрита і вивчена група островів Відродження, проводились астрономічні визначення з організацією мережі астрономічних пунктів, метеорологічні спостереження, опис льодової ситуації в зимовий час, проведений збір зразків корисних копалин і флори, переданих потім у Петербурзький гірничий інститут. 27 січня 1849 року Олексій Іванович був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства. У наступні 20 років він дослужився до чину контр-адмірала, став членом іноземних географічних товариств.

²⁶*Залеський Броніслав Францевич* (1819-1880). Народився в шляхетській сім'ї з Мінської губернії. Отримав домашнє виховання, пройшовши курс гімназії, в 1837 році поступив в Дерптський університет, але через рік за участь у гуртку польських студентів був виключений і заарештований. Після дворічного перебування у в'язниці під слідством, Залеський був висланий до Чернігова. Заслання закінчилося в 1845 році і він оселився у Вільно та встановив зв'язки з учасниками польського руху. У 1846 році відбувся другий арешт і Залеського засудили до відправки рядовим в лінійні батальйони Окремого Оренбурзького корпусу. Тут він подружився з засланнями Шевченком, Сераковським, Плещевим. Відряджений в 1851 році до складу Каратауської експедиції з Тарасом Шевченком і Людвігом Турно, після повернення він був «за відмінно-старанну

службу» підвищений в унтер-офіцери. У 1853 році, за хоробрість під Ак-Мечеть, отримав підвищення в офіцери. 12 червня 1856 року Броніслав Францевич був звільнений зі служби у званні прапорщика 2-го лінійного батальйону. Виїхавши на батьківщину в Мінську губернію, Залеський жив у родовому маєтку Рачкевичі під Слуцьком і ряді інших міст, служив у редакційних комісіях з підготовки селянської реформи. У 1860 році отримав закордонну відпустку і більше до Росії не повернувся. Перебуваючи за кордоном, Залеський підтримував зв'язки в революційними польськими організаціями.

²⁷Симиренко Платон Федорович (1821- 1863). Народився у м. Смілі (тепер Черкаської області). На початку 1840-х років вивчав у Франції цукрове виробництво, згодом був одним з технічних керівників фірми «Брати Яхненки і Симиренки». У своїх садах у Млієві (Київщина) плекав нові, вдосконалені сорти плодкових дерев. Його сади стали розсадником, який і досі постачає саджанці для України, та базою наукової діяльності його сина Левка і онука Володимира. Платон Симиренко фінансував видання «Кобзаря» Тараса Шевченка 1860 року та допомагав українським культурним установам.

²⁸Шевченко Варфоломій Григорович (1821-1892). Народився у с. Кирилівці, рано осиротів, був усиновлений купцем. Троюрідний брат Тараса Шевченка, у 1840-х роках Варфоломій став ще й свояком поета, оскільки Тарасів брат Йосип одружився з Мотрею - сестрою Варфоломія. Варфоломій Григорович був «чоловіком письменним і тямущим», як свідчив про нього Пантелеймон Куліш. Він зумів сам викупитися з кріпацтва, й у 1844 році вже служив у конторі пана Енгельгардта. Варфоломій познайомився з Тарасом Григоровичем на початку 1844 року. Ще до цієї зустрічі він листувався з Шевченком, зокрема писав поетові листи від його брата Микити. Під час зустрічі Тарас читав йому вірші, уривки з поеми «Кавказ». «Я слухав, зачаївши дух; волосся у мене піднялося дибом», - згадував Варфоломій. Тарас Шевченко під час приїзду в Україну 1859 року побував у Варфоломія в Корсуні. Відтоді листування поета з Варфоломієм Шевченком особливо пожвавилось. Тарас називав свого родича «єдиним щирим другом». Саме Варфоломій Шевченко став самовідданим помічником поета, коли той надумав придбати шматок землі на Дніпровій кручі, збудувати там хату й оселитися в ній. Проте цим планам не судилося здійснитися. Понад 30 років, до останніх своїх днів, Варфоломій Шевченко клопотався про збереження й упорядкування могили Тараса Григоровича на Чернечій горі в Каневі. Було це непросто, оскільки влада й поміщики, дізнавшись, хто є хто, намагалися швидше спекатися поетового родича. За ним постійно стежили поліція та жандармерія. Варфоломій Григорович змушений був раз у раз змінювати місце проживання своєї родини. В 1869 році елисаветградському міщанину Варфоломієві Шевченку вдалося укласти з Канівською міською думою контракт, який надавав йому право на спадкове користування півдесятиною землі, на якій похований прах Тараса Шевченка. Незадовго до смерті Варфоломій Григорович за 100 рублів сріблом викупив орендований шматок землі під Шевченковою могилою й подарував його місту Каневу. Це давало можливість захистити мо-

гилу умовами, які були викладені в дарчому записі - на подарованій землі не дозволялося нічого будувати, не можна було перетворювати її на кладовище. Водночас могила мала бути відкритою для відвідувачів. Разом із землею Варфоломій Шевченко подарував місту ще й 3000 карбованців сріблом, які вклав до державного банку, заповівши, щоб проценти з тієї суми міська влада використовувала на утримання святині на Чернечій горі.

КОСТОМАРОВ *Микола Іванович*
(1817-1885) історик, мислитель, суспільний діяч

Микола Іванович Костомаров народився 4 травня 1817 р. в слобідці Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії. Батько його, офіцер, учасник взяття Ізмаїла суворівською армією, в 1790-му році вийшов у відставку й оселився у власному маєтку. Він належав до стародавнього дворянського роду, був людиною досить освіченою, самостійно вивчивши французьку в оригіналі читав твори Вольтера, Дідро й інших просвітителів, залишаючись, проте, кріпосником. Вже у похилому віці він відправив до Москви на навчання у приватному пансіоні українську дівчину-кріпачку Тетяну Петрівну Мельникову з наміром на ній одружитися.

*Микола Іванович
Костомаров
(1817-1885)*

Обвінчалися батьки Миколи Костомарова у вересні 1817 р., вже після народження сина. Несподівана смерть батька 14 липня 1828 року, жорстоко вбитого й пограбованого своїми ж дворовими людьми, поставила його родину в скрутне матеріальне та юридичне становище. Народжений поза шлюбом, Микола Костомаров, як батьків кріпак, переходив тепер у спадщину його найближчим родичам - Ровневим, що були не проти познущатись над паничем. Ровнівські лакеї, зловтішаючись, говорили йому: *«Досить барствувати, Миколко, - ти, мабуть, такий самий холоп, як і ми!»*. Коли Ровневи запропонували Тетяні Петрівні за вдову частку в 14 тисяч десятин родючої землі 50 тис. рублів асигнаціями і вільну хлопчикові, вона погодилася, не роздумуючи. Щоб урятувати сина від кріпосної неволі, вона погодилась.

Потім Микола деякий час провчився у Воронежському пансіоні, звідки був відрахований «за пустощі», а потім у Воронежській гімназії. З усіх випускників 1833 року тільки він виявив бажання вчитись далі й поступив у Харківський університет на історико-філологічний факультет. Обдарованого юнака цікавили різні галузі гуманітарних знань. Він вивчав прадавні та нові мови, глибоко цікавився античною історією, німецькою філософією і новою французькою літературою, вчився грі на фортепіано, випробував себе у поетичних заняттях. Зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету незабаром визначило його захоплення фольклором і козацьким минулим України. Особливу роль у становленні поглядів Костомарова на історичний процес відіграв професор кафедри грецької словесності Михайло Михайлович Лунін. *«...Я полюбив історію найбільше й з тих часів палко поринув у читання й вивчення історичних книг»*, - згадував пізніше Микола Іванович. Значною мірою під впливом Михайла Луніна в юнака сформувався погляд на історію, близький світогляду культури німецького романтизму, але досить далекий від поглядів,

**Петро Петрович
Гулак-Артемівський
(1790-1865)**

що панували в той час у російській історіографії. Головний зміст історичного процесу він вбачав у саморозвитку народу і його духовно-культурних проявах (насамперед у народної творчості й самобутніх формах суспільної організації). Таке бачення історії контрастувало з пануючим тоді в учених колах розумінням історичного процесу як політичної історії окремих держав на чолі з правлячими династіями.

В ті роки Харків став провідним центром розвитку нової української літератури. Першим великим твором українською мовою стала «Енеїда» **Івана Петровича Котляревського** (с. 68), перше повне видання якої у 6-ти частинах побачило світ у Харкові в 1842 р. Його прикладу наслідували професор російської історії, декан словесного факультету, а з 1841 р. і ректор Харківського університету Петро Петрович Гулак-Артемівський, що писав байки і сатири, а також **Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко** (с. 86), якого за правом назвали батьком нової української прози. У Харківському університеті навколо професора-славіста й літератора Ізмаїла Івановича Срезневського сформувався гурток студентів, захоплених збиранням зразків української народної пісенної творчості. Вони сприймали фольклор як вираження народного духу, самі складали вірші, балади й ліричні пісні, звертаючись до народних зразків.

**Ізмаїл Михайлович
Срезневський
(1812-1890)**

У січні 1837 р. Микола Костомаров успішно склав випускні іспити з усіх предметів, а 8 грудня 1837 р. був затверджений у ступені кандидата на підготовку до професорського звання. Після закінчення університету він потрапив на військову службу, був юнкером Кінбурнського драгунського полку в Острогозьку під Воронежем. Але військова кар'єра не склалася. Насамперед нести службу заважав слабкий зір. До того ж скоро Костомарову набридли «військові навчання й тодішні військові товариші». Вихід знайшовся своєрідний: почавши розбирати багатий архів повітового суду, у якому зберігалося діловодство колишнього козацького полку з часу заснування міста в 1652 р., Микола Костомаров написав історію полку. На жаль, твір не зберігся, проте він відіграв значну роль у формуванні його інтересів як ученого: після складання опису Острогозького слобідського полку, Костомаров серйозно замислився над тим, щоб в аспекті історії подібних полків простежити минуле всієї Слобідської України.

Тоді ж Микола Іванович переконався, що історію потрібно вивчати не тільки за мертвими літописами, але й у народі. Для кращого знайомства з життям народу, він здійснював, за власним виразом, «етнографічні екскурсії». При цьому, перейнятий духом вчення Йоганна Готфрида Гердера й гегелівської філософії, а також під впливом чеського слов'янофілства він намагався визначи-

ти історичну місію, вище призначення слов'янських народів. Значний вплив у ті роки виявила на Костомарова європейська романтична традиція й особливо творчість Ернста Теодора Гофмана, письменника, художника й композитора. Прослухані навесні 1838 р. в Московському університеті лекції літературознавця і поета Степана Петровича Шевирьова зміцнили в ньому романтичне ставлення до народностей. Вже у харківський період життя Микола Костомаров почав публікувати свої літературні твори - «Українські балади» (1838) і «Гілка» (1840) під псевдонімом Ієремія Галка, написав історичну драму «Сава Чалий» (1838) і трагедію «Переяславська ніч» (1841).

В 1840 році Костомаров склав магістерські іспити й приступився до підготовки дисертації, присвяченої Брестській унії 1596 р. Дисертація була надрукована для обговорення в 1841 р. окремою книгою під назвою «Про причини й характер унії в Західній Росії». Однак це дослідження викликало зауваження з боку церковної влади, що побачила в ньому відхід від офіційного трактування проблеми. Після публічної заяви архієпископа харківського Інокентія Борисова про «обурливий зміст» книги молодого вченого, призначений диспут не відбувся. З'явилося оголошення про те, що захист дисертації Миколи Костомарова відкладається «зважаючи на непередбачені обставини». Через місяць прийшов офіційний відгук, підписаний професором, деканом історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, колишнім кріпаком Миколою Герасимовичем Устряловим, з приписом міністра народної освіти *Уварова*¹ знищити весь тираж видання. Друга, підготовлена за півтора року дисертація Костомарова, що називалась «Про історичне значення російської народної поезії», ідеологічних дорікань не викликала й була успішно захищена в 1844 р. Микола Іванович одержав звання магістра й можливість зосередитись на науковій роботі, поєднуючи її з педагогічною діяльністю.

Темою його нового дослідження стала історія Богдана Хмельницького. Маючи бажання ознайомитись з місцями основних боїв часів Визвольної війни, Костомаров поїхав учителювати на Волинь, до гімназії містечка Рівне. Однак у провінційній глухомані він швидко відчув нестачу літератури й брак спілкування з освіченими людьми.

Тому вже у 1845 р. він перебрався до Києва, де влаштувався старшим вчителем Першої міської гімназії, відразу ж зійшовшись з найбільш авторитетним і впливовим на той час у місті вченим *Михайлом Олександровичем Максимовичем* (с. 96). За спогадами учня Костомарова, земляка й згодом прославленого художника *Миколи Миколайовича Ге*², Микола Іванович незабаром став самим улюбленим учителем серед гімназистів. Його уроки були для них справжнім «духовним святом».

Навесні 1846 р. Вчена рада Київського університету обрала Костомарова викладачем російської історії, а з 1 серпня - ад'юнкт-професором. З осені він

Микола Миколайович Ге (1831-1894) (автопортрет)

став читати лекції, що викликали жвавий інтерес у студентів. Яскрава фігура Миколи Івановича Костомарова, людини високоосвіченої, щирої й доброзичливої, привертала до себе багатьох молодих киян, зокрема, *Василя Белозерського*³, *Миколи Гулака*⁴, *Пантелеймона Куліша* (с. 179) й *Опанаса Марковича*⁵. У грудні 1845 - січні 1846 року вони створили слов'янофільсько-українське Кирило-Мефодіївське братство, до якого незабаром приєднався і *Тарас Шевченко* (с. 135), який остаточно перебрався до міста на Дніпрі навесні 1845 р. Своїм завданням братчики бачили поширення передових ідей «слов'янської спільності».

*Опанас Васильович
Маркович (1822-1867)*

Незабаром був написаний статут товариства, що передбачав повну свободу віросповідання, «відкидання єзуїтського правила про освячення засобів цілями», вивчення слов'янських мов і культур. Більшість кирило-мефодіївців, у тому числі й сам Костомаров, були людьми глибоко релігійними, а народницький пафос набув у них характеру майже релігійної віри. Програмні документи кирило-мефодіївців, і насамперед написаний Костомаровим «Закон Божий (Книга буття українського народу)», свідчать про вплив програмних документів польського визвольного руху, зокрема «Книги народу польського й пілігримства польського» Адама Міцкевича, виданої в Парижі у 1832 році. Члени Кирило-Мефодіївського братства свої політичні ідеали й прагнення виклали в кількох програмних документах-прокламаціях: «До братів українців» і «До братів великорусів і поляків», в «Статуті» і згадуваній «Книзі буття українського народу». Вони прагнули до перебудови суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, рівність і свободу людей шляхом його всебічного і радикального реформування. «Взаємність слов'янських народів - у нашій уяві не обмежувалася вже сферою науки і поезії, але стала представлятися в образах, у яких, як нам здалося, вона повинна була втілитися для майбутньої історії. Мимо нашої волі став нам уявлятися федеративний лад, як самий щасливий плин суспільного життя слов'янських націй... У всіх частинах федерації передбачалися однакові основні закони й права, рівність мір ваги, відстаней і монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне знищення кріпацтва і рабства в якому б то не було вигляді, єдина центральна влада, покеровувач зносин поза союзом, війська і флоту, але повна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього керування, судочинства й народної освіти», - згадував на схилі життя Микола Іванович. Сформувавшись в ідейному відношенні, кирило-мефодіївці мали намір перейти до практичної діяльності, пропагуючи свої переконання серед населення. При цьому Микола Гулак, близький до декабристського радикалізму Павла Пестеля, не виключав застосування насильницьких методів боротьби, а Тарас Шевченко навіть мріяв про народне повстання. Але до практичного втілення цих намірів справа не дійшла. Студент *Олексій Петров*⁶, син жандармського полковника, що знімав квартиру в одному будинку з Миколою Гулаком, підслухував розмо-

**Іван Іванович
Фундуклей (1804-1880)**

ви друзів. Він звів з ними знайомство й незабаром увійшов у довіру до братчиків. 3 березня 1847 р. Петров написав донесення піклувальнику Київського навчального округу генерал-майору Траскіну. Він повідомляв, що «чув у Гулака збори людей і міркування про предмети, що мають відношення до держави, перейняті повністю ідеєю свободи...». Папір був негайно переправлений до Петербурга начальнику III Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії князеві Олексію Орлову. 17 березня Орлов повідомив про товариство спадкоємцеві престолу Олександрю Миколайовичу з проханням дозволити арешти в Києві. Київський цивільний губернатор *Іван Іванович Фундуклей*⁷, меценат і великий шанувальник старожитностей, з великою повагою ставився до Костомарова. За кілька тижнів до цих подій він надіслав Миколі Івановичу для відгуку й зауважень рукопис своєї книги «Огляд Києва й Київської губернії у відношенні до старожитностей» (надрукована в 1847 р.). Довідавшись про заплановані арешти, Фундуклей намагався вчасно попередити Костомарова про небезпеку. У відправленій з посильним записці він просив Миколу Івановича терміново зайти до нього. Але молодий професор, заклопотаний підготовкою до власного весілля з Аліною Крагельською, не знайшов часу заїхати до губернатора.

В ніч на 30 березня 1847 р. Костомаров був узятий під варту й відправлений до Петербурга. Микола Іванович перебував у жахливому стані. Зневірившись, він вирішив заморити себе голодом у дорозі. Супроводжуючий жанدارм порадив йому відмовитися від фатального наміру. «Ви... смерті собі не заподієте, я вас встигну довести, але ви собі ушкодите: вас почнуть допитувати, а з вами від виснаження зробиться марення, і ви наговорите зайвого й на себе, і на інших», - умовляв він Костомарова. 7 квітня його доставили в Петербург, а 15-го відбувся перший допит. Одночасно з Костомаровим був заарештований Гулак, а незабаром Шевченко, Куліш, Белозерський, Маркович й інші кирило-мефодіївці. Для проведення слідства усі вони були відправлені в Петербург і потім засуджені, але, за мірками миколаївського часу, zde-

**С.-Петербург. Набережна Фонтанки з будинком
III Відділення (В.С. Садовніков, 1855)**

не зможуть допитати, а з вами від виснаження зробиться марення, і ви наговорите зайвого й на себе, і на інших», - умовляв він Костомарова. 7 квітня його доставили в Петербург, а 15-го відбувся перший допит. Одночасно з Костомаровим був заарештований Гулак, а незабаром Шевченко, Куліш, Белозерський, Маркович й інші кирило-мефодіївці. Для проведення слідства усі вони були відправлені в Петербург і потім засуджені, але, за мірками миколаївського часу, zde-

більшого без зайвої жорстокості, крім Тараса Шевченка. Слідство зрозуміло, що ніякої політичної роботи кирило-мефодіївці так і не розгорнули, обмежуючи свою діяльність періодичними зустрічами, складанням і обговоренням документів. Цікаво, що під час слідства їм допомагали самі ж гонителі з жандармського корпусу, підказуючи, як краще поводитися на допитах. Не забуті були й родичі засуджених. Нареченій Костомарова, арештованого напередодні весілля,

Олексіївський рavelін Петропавлівської фортеці у С.-Петербурзі (фото 1870-х)

було видано 300 рублів на дорогу до Києва. Матері Костомарова, що приїхала в Петербург разом з нареченою сина, крім відшкодування витрат на дорогу (300 рублів), була виплачена заробітна платня сина за весь час його арешту (600 рублів). Також дружині Куліша була видана заробітна платня чоловіка. В «Справі по Кирило-Мефодіївському товаристві», що перебуває в наш час у Державному архіві Російської Федерації, у фонді Третього відділення, зберігся цікавий звіт, який свідчить про те, у що обійшлося скарбниці утримання протягом півроку підслідних. На стіл з вином і горілкою був витрачено 221 рубель 10 копійок сріблом; чаю, цукру, вершків і булок доставлено на 33 рублі 70 копійок; придбано: «окуляри, бандаж, п'явок, гіркої води, коньяку, паперу ватманського Шевченкові, сигар, цигарок, тютюну...» - на 22 рублі.

24 червня 1848 року, відбувши річне ув'язнення у Петропавлівській фортеці, Костомаров був засланий у Саратов. Рік в'язниці не пройшов для Миколи Івановича без певної користі: маючи достатньо вільного часу, він вивчив грецьку й іспанську мови і тепер вільно міг читати Гомера й Кальдерона в оригіналі. У Саратові його призначили на посаду перекладача при губернському правлінні з платнею 350 рублів на рік. Оскільки перекладати не було чого, губернатор доручив політичному засланцеві завідувати секретним відділом, в якому велися справи «розкольників». У Саратові Микола Іванович знову поринув у наукову роботу й завершив монографію про Богдана Хмельницького. Тоді ж він почав писати про побут у Московській державі 16 - 17 століть. Збираючи матеріали він, за своїм звичаєм, не обмежувався літературними джерелами, а відправлявся в етнографічні поїздки, збираючи стародавні пісні та перекази і одночасно знайомлячись з життям розкольників та інших сектантів. У саратовському засланні Костомаров познайомився з *Миколою Гавриловичем Чернишевським*⁸. Той дуже високо оцінив видану у «Вітчизняних Записках» монографію «Богдан Хмельницький», написавши в «Современніку» про безпристрасність автора й широту його поглядів. У Саратові в «Губернських Відомостях» за 1853 р. був опублікований перший варіант майбутнього великого дослідження Костомарова «Бунт

Стеньки Разіна». Ця монографія пізніше стала відома Карлу Марксу: він настільки зацікавився нею, що навіть склав її докладний конспект.

В 1856 р. «найвищий маніфест» нового царя Олександра II звільнив Костомарова від поліцейського нагляду. В 1857-му році Микола Іванович відправився за кордон. Він побував у Швеції, Німеччині, Швейцарії, Франції та Італії. У Празі він зустрівся з «патріархом чеського слов'янства» Вацлавом Ганкою, який приділив Миколі Івановичу багато уваги, а на прощання на знак глибокої поваги подарував йому видання усіх своїх творів.

В 1858 р. Костомаров повернувся у Петербург і продовжив свої наукові дослідження. Він майже щодня ходив у бібліотеку, вивчав рукописи, поповнюючи новими даними нариси побуту і звичаїв російського народу. Довідавшись, що до Петербурга повернувся Тарас Шевченко, Микола Костомаров вирішив відвідати давнього товариша. Дуже зворушливо описана сцена їх зустрічі в його «Автобіографії»: *«Майстерня Шевченко перебувала поруч з академічною церквою, була просторою світлою кімнатою, що виходила вікнами в сад. «Здрастуйте, Тарас», - сказав я йому, побачивши його за роботою в білій блузі, з олівцем у руках. Шевченко витріщив на мене очі й не міг пізнати мене. Даремно я, усе ще не називаючи себе на ім'я, пригадав йому обставину, яка... повинна була навести його на здогад про те, хто перед ним. «От же говорив ти, що побачимося й будемо ще жити в Петербурзі - так і сталося!» Це були слова його, вимовлені в III відділенні в той час, як після чергових (очних – Ю.Б.) ставок... ми верталися у свої камери. Але Шевченко й після того не міг здогадатися, роздумуючи й перебираючи пальцями... Мабуть, я значно змінився за одинадцять років розлуки з ним. Я нарешті назвав себе. Шевченко сильно збентежився, заплакав і став обіймати мене й цілувати».*

Навесні 1859 р. Костомаров прийняв запрошення зайняти кафедру російської історії Петербурзького університету. У листопаді він приступився до читання лекцій. Вступна лекція в університеті запам'яталася йому найбільше: *«Стікання публіки було велике; кілька державних осіб відвідали мою лекцію. По закінченню читання пішли голосні рукоплескання, а потім юрба молодих людей підхопила мене на руки й винесла з університетського будинку до екіпажу».* Хтось з сучасників точно помітив: *«Лекції Костомарова тягли на площу!».* Вплив Костомарова на петербурзьку інтелігенцію було величезним. На кожній лекції - стовпотворіння; у себе вдома, по вівторках, він збирав окрасу російської культури. За роки ув'язнення і саратівського заслання погляди Миколи Івановича на історію суттєво змінилися. Він уже був далекий від містичного преклоніння перед народом, однак, як і раніше, на відміну від більшості російських професорів, не вважав суттю історичного процесу державне життя. Він усе критичніше придивлявся до основних особистостей та події як російської, так і

Тарас Григорович Шевченко (автопортрет 04.03.1858)

української історії, розбирав і аналізував архівні матеріали, багато друкувався, у тому числі в найбільш популярних тоді журналах «Современник», «Вісник Європи» і «Руське слово».

У Північній столиці Костомаров зустрівся з старими київськими друзями, що повернулися з заслання - Кулішем, Белозерським і Шевченко. Разом вони створили й очолили петербурзьку українську «Громаду», в якій Микола Костомаров зайняв принципову ліберальну позицію, не розділяючи народницького радикалізму Тараса Шевченка та деяких інших членів цієї просвітницької й цілком легальної організації. Не погоджувався Костомаров і з революційними ідеями Чернишевського. В 1861-1862 роках петербурзькі «громадівці», підтримуючи тісні зв'язки з аналогічними гуртками в Києві й інших містах України, видавали журнал «Основа». У ньому були надруковані теоретичні роботи Костомарова «Думки про федеративне начало у Прадавній Русі», «Дві російські народності» і «Риси народної південноросійської історії», у яких розроблялася концепція відмінності історичного шляху й етнокультурного типу українців і росіян, підкреслювалася роль козацьких демократичних традицій в українській історії, які, як і російське самодержавство, Костомаров вже не ідеалізував. У ці роки Микола Іванович підтримував зв'язки з багатьма ліберальними й демократичними діячами, листувався з лідером російської політичної еміграції Олександром Івановичем Герценом і регулярно друкувався в його «Колоколі», що видавався в Лондоні. На його сторінках без цензурних утисків, на тлі найгострішого польсько-російського протистояння початку 1860-х років Костомаров зміг опублікувати гострі історико-публіцистичні статті «Правда москвичам про Русь» і «Правда полякам про Русь». Після викликаного студентськими хвилюваннями 1861 року закриття Петербурзького університету, частина його професорів, у тому числі й

Костомаров, влаштували в будинку міської думи систематичне читання лекцій. Однак на неслухняних до влади викладачів послалися утиски, а потім і заборона на подібні несанкціоновані вчинки. У знак протесту Костомаров в 1862 р. подав у відставку й більше до викладацької роботи не вертався.

В 1863 р. Костомаров одержав запрошення зайняти кафедру в Київському університеті, у наступному аналогічне запрошення прийшло з Харкова, а в 1869 р. його знову запросили в університет св. Володимира у Києві. Однак Міністерство народної освіти не дозволило Костомарову відновити читання своїх курсів. Тоді Микола Іванович повністю зосередився на дослідницькій роботі. З 1863 р. він бере діяльну участь у виданні (усього вийшло 15 томів) зібрання документів з історії Украї-

Микола Іванович Костомаров (фото, 1869)

Микола Іванович Костомаров (М.М. Ге, 1882)

ни та Білорусі 14-17 століть під загальною назвою «Акти, що відносяться до історії Південної й Західної Росії, зібрані й видані Археографічною комісією». Основними працями його життя стали «Богдан Хмельницький» (перше видання 1857 р., останнє, вже в 3 томах – 1876 р.), «Руїна» (1879-1880), присвячена трагічним подіям, що трапились після смерті вождя Визвольної війни, «Мазепа» і «Мазепинці» (1882-1884), а також фундаментальна праця «Російська історія в життєписах її найважливіших діячів» (1874-1876), де представлені критичні біографії основних героїв давньоруської, української та російської історії. Безпосередньо історії Росії, крім згадуваної роботи про повстання Степана Разіна, присвячені «Північноруське народоправство» (1863) і «Смутний час московської держави» (1866). Особливий інтерес становить його дослідження «Останні роки Речі Посполитої».

В 1873 році розлучені долею на багато років Микола Іванович та Аліна Крагельська зустрілися знову. 9 травня 1875 р. вони обвінчалися і десять наступних років змогли бути разом. В 1872 р. від напруженої роботи в Миколи Івановича почали сильно боліти очі. Згадуючи ті дні, він говорив, що пропадає від бездіяльності. Саме тоді він надиктував своїм поміщикам твір «Російська історія в життєписах її найголовніших діячів».

Пізніше фатальним чином вплинули на здоров'я Костомарова дві події. Восени 1881 р., переходячи вулицю на Василевському острові, він був збитий ломовим візником, а 25 січня 1882 р. його, зануреного в роздуми, знову збив екіпаж цього разу прямо під аркою Генерального штабу. 6 квітня 1885 року, у день пам'яті святих Кирила й Мефодія, здоров'я вченого різко погіршилось. Вранці 7 квітня він помер у своїй квартирі на Василевському острові, куди багато років підряд приходила вся освічена громадськість Петербурга. Поховали Миколу Івановича 11 квітня 1885 р. на Волковому кладовищі. Серед тих, хто прийшов провести його в останню путь, було багато студентів.

Могила М.І. Костомарова

ПРИМІТКУ

¹ Див. примітку 4 на с.106.

² *Ге Микола Миколайович* (1831-1894). Народився у Воронежі в родині українського поміщика. Коли йому було три місяці, померла мати. Кріпачка-няня замінила йому матір, до цієї жінки він на все життя зберіг любов і дяку. Малювати почав ще навчаючись у Першій київській гімназії. Закінчивши її у 1847 році, спочатку вступив на фізико-математичний факультет Київського університету св. Володимира, а згодом продовжив навчання у Петербурзькому університеті.

У 1850 році перейшов до Академії мистецтв, яку закінчив у 1857 році. В 1856 році вперше виставив своє полотно «Ахіллес оплакує Патрокла» - роботу, за яку він одержав малу золоту медаль, написану в академічному стилі. У картині «Сауль у Аендорської чаклунки» (1857) художник постав у зовсім новій іпостасі. Ця робота, виконана під впливом Карла Брюллова, виявила вміння автора драматизувати відомі античні сюжети, зробила його ім'я відомим широкому загалу. Микола Ге подорожував по Італії, де ознайомлювався з шедеврами італійських митців. Саме в Італії зародилася ідея створення картини на відомий біблійний сюжет «Тайна вечеря» (1868). У цьому полотні на перший план виходить не епізод з Євангелія, а суто земні, людські переживання Христа. За цю роботу рада професорів Петербурзької академії мистецтв присудила художнику звання професора, що за регламентом було вище за звання академіка. На початку 70-х років у творчості Ге відбувається якісний злам, викликаний участю у Товаристві пересувних художніх виставок. Для першої виставки цього товариства він підготував у 1873 році історичне полотно «Петро I допитує царевича Олексія». Глибоким психологізмом позначені і наступні картини художника «Катерина II у гроба Єлизавети Петрівни» (1874) і «Пушкін в селі Михайлівському» (1875). З 1876 року Микола Ге оселився на хуторі Іванівському Бахмацького повіту Чернігівської губернії. На деякий час він відійшов від мистецтва й опікувався справами чернігівського земства, проте на початку 80-х років знову звернувся до живопису. Його творчість отримала новий імпульс, пов'язаний із дружбою з Львом Толстим. Серед картин, написаних в Україні, - «Вихід Христа з учнями у Гефсиманський сад» (1899), «Що є істина?» (1890), «Совість» (1891), «Суд синедріону» (1892), «Голгофа» (1870, 1878), «Розп'яття» (1894), портрети Миколи Костомарова (1870, 1878), Олександра Герцена (1878), Лева Толстого (1884), «Автопортрет» (1892). Писав художник і українських селян («Дівчина-українка. Портрет А. Г. Слюсаренко», 1875), у 80-ті роки – «Старий селянин», а на початку 90-х років – «Хлопчик-українець»; етюди «Світанок. Хутір Іванівський», «Сутінки. Україна» (обидві 90-ті роки). Разом з іншими художниками він організував виставку картин, кошти від продажу яких було передано на спорудження пам'ятника Миколі Гоголю в Ніжині. Помер Микола Миколайович 13 червня 1894 року в с. Шевченко (колишній хутір Іванівський) Чернігівської області.

³ Див. примітку 20 на с.161.

⁴ Див. примітку 7 на с.108.

⁵ *Маркович Опанас Васильович* (1822-1867). Народився в селі Кулажинцях (тепер Гребінківського району Полтавської області). Був шостим сином начальника канцелярії військового міністра Василя Марковича. Вже в дитинстві помітили його потяг до музики. Мати Опанаса, Олена Леонтіївна Керстен, сама непогана музикантка і прихильниця народних пісень, заохочувала його записувати почуті на вечорницях (де Опанас спілкувався з ровесниками кріпаками) пісні. Потім Олена Леонтіївна придумувала до них музичний супровід, і вони з сином виконували ті пісні перед гостями. У 1836 році батько відправив Опанаса до 2-

ої Київської гімназії при Київському університеті св. Володимира, де ректором був їхній близький родич Михайло Максимович. Викладали в гімназії університетські професори. Сам Максимович читав історію і словесність. Опанас став улюбленцем професора російської літератури Івана Даниловича Красковського, палкого шанувальника українського фольклору. Він годинами міг слухати Опанасові перекази історій, почутих хлопчиною у друзів в Кулажинцях. За його дорученням Опанас став записувати всі народні перекази, казки, прислів'я і приказки, а також пісні, що чув від селян. У 1846 році Маркович закінчив навчання в університеті. За участь у діяльності Кирило-Мефодієвського братства в 1847 році він був засланий до міста Орел. В 1851 році разом з дружиною, українською письменницею Марко Вовчок, він повернувся в Україну. В 1860–1861 роках подружжя перебувало у Петербурзі, де Опанас Васильович брав участь у виданні журналу «Основа». Багато зібраних Марковичем фольклорних та етнографічних матеріалів опубліковані А. Метлинським, В. Антоновичем і М. Драгомановим. Помер він у Чернігові від сухот.

⁶ Див. примітку 21 на с.162.

⁷ *Фундуклей Іван Іванович* (1804-1880). Народився у Ніжині в сім'ї купця-грека. Син мільйонера і сам мультимільйонер він був вихований на хлібі та воді. Згідно з волею батька, що виховував у сина працелюбність, старанність та чесність, довгі роки працював на невисоких чиновницьких посадах. Освіту хлопчик отримував у домашніх умовах і почав служити з 7-ми років, у 1811 році зайняв посаду підканцеляриста у поштовому департаменті. У 1818 році служив у канцелярії Комітету міністрів, з 1819 — у канцелярії по прийому прохань на височайше ім'я. Лише у 1831 році отримує посаду чиновника з особливих доручень при особі новоросійського генерал-губернатора князя М.С. Воронцова. Оцінивши ділові якості та багатий досвід чиновника, князь клопоче про посаду волинського віце-губернатора у Житомирі для свого підопічного. Існує думка, що таке неочікуване призначення було викликане в першу чергу величезним багатством, яке залишив Фундуклею батько після смерті. Почувши про щедрість та багатство волинського віце-губернатора, київський намісник Д.Г. Бібіков також поспішив з клопотанням про подальшу долю перспективного чиновника і виклопотав для нього місце цивільного губернатора у Києві з 1839 по 1852 роки. Іван Фундуклей багато зробив для Києва та киян за роки служби у столиці. Він був покровителем науки та освіти, налагодив роботу міської митниці, покращив умови утримання арештантів у тюрмах. Після повені 1845 року організував систему допомоги постраждалим - їм надавали позики на відновлення помешкань та притулок у Контрактовому будинку на Подолі. Його коштами вперше був вкритий бруківкою Андріївський узвіз та побудований у 1843 році один з фонтанів тодішнього Київського водогону, що живився водою з джерел надхрещатицьких пагорбів. Цей фонтан кияни називали «Фундуклейвський» або просто «Іван», на честь губернатора. До цього ж періоду належить і будівництво першої Київської Міської Думи та знаменитого ланцюгового мосту. За його кошти, під його наглядом та за його безпосередньої участі були видані декілька книг

археологічного, історичного та статистичного характеру про Київ. У 1849 році він був обраний почесним членом Київського університету та членом-кorespondентом товариства нумізматів. У 1850-му - членом Петербурзького археологічного та Імператорського російського географічного товариства. Він також був діючим членом Одеського товариства історії та старожитностей. Іван Іванович виявив себе достойно і у справі Кирило-Мефодіївського товариства. На той час генерал-губернатор Бібіков був у від'їзді, і Фундуклей отримав наказ на обшук та затримання Миколи Костомарова. Губернатор зробив все від нього залежне, щоб попередити вченого про небезпеку. Проте, його намагання не мали успіху і доля змовників була трагічною. По від'їзді з Києва Фундуклей довго служив у адміністрації Царства Польського. В останні роки життя Іван Фундуклей засідав у Державній раді в Санкт-Петербурзі, а згодом, у 1876 році переїхав до Москви. Помер 22 серпня 1880 року і похований в Донському монастирі.

⁸ *Чернишевський Микола Гаврилович* (1828-1889). Народився в Саратові в сім'ї священика, навчався вдома під керівництвом батька, різнобічно освіченої людини. У 1842 році вступив до Саратовської духовної семінарії, час перебування в якій використав в основному для самоосвіти: вивчав мови, історію, географію, теорію словесності, російську граматику. Не закінчивши семінарію, в 1846 році він поступив до Петербурзького університету на відділення загальної словесності філософського факультету. За роки навчання в університеті оформились основи його світогляду, склалося переконання в необхідності революції в Росії. Після закінчення університету він отримав призначення в Саратовську гімназію і навесні 1851 року приступив до роботи. У 1853 році зустрів майбутню дружину О.С. Васильєву, разом з якою після весілля переїхав з рідного Саратова в Санкт-Петербург. Поряд з російським поетом Некрасовим і літературним критиком Добролюбовим очолював редакцію журналу «Современник». Разом з Герценом він був родоначальником народництва. У липні 1862 Чернишевський був заарештований і розміщений під вартою в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці за звинуваченням у складанні прокламацій «Барським селянам від доброзичливців уклін». За 678 діб арешту Чернишевський написав текстових матеріалів в обсязі не менше 200 авторських аркушів (більше 3000 сторінок). Найбільш повно утопічні ідеали арештанта Чернишевського були викладені в романі «Що робити?». У 1883 році його перевели в Астрахань, звідки турботами сім'ї в червні Чернишевський у 1889 році переїхав до Саратова, де вже восени того ж року помер.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (1819-1897)

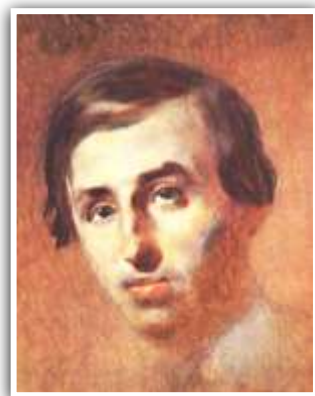
письменник, етнограф, історик, громадський діяч

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 року в містечку Вороніж на Чернігівщині у родині заможного землевласника з козацької старшини Олександра Андрійовича Куліша і дочки козацького сотника Катерини Іванівни з родини Гладких. Вчився Пантелеймон у Новгород-Сіверській гімназії, потім, в 1837-1839 рр., відвідував лекції в Київському університеті на правах вільного слухача, але повного курсу навчання так і не пройшов з причини непідтвердженого дворянства.

В наступні роки він учителював у Луцьку (1842) і Києві (1843-1845), де став працювати як археограф під керівництвом **Михайла Олександровича Максимовича** (с. 96). У Києві він зійшовся з **Миколою Гулаком**¹, **Миколою Костомаровим** (с. 167) і **Василем Белозерським**². Незабаром до них приєднався **Тарас Шевченко** (с. 135), що переїхав до Києва для роботи в Археографічній комісії. Група молодих слов'яно-українофільських київських інтелігентів створила на рубежі 1845-1846 рр. таємне товариство - Кирило-Мефодіївське братство. У світоглядному відношенні Куліш, як і Костомаров, дотримувався в цілому ліберально-християнських (з деяким містичним відтінком) поглядів, однак з більш помітним ухилом в українофільство. Пантелеймон Куліш був непогано обізнаний з німецьким класичним ідеалізмом, зокрема з працями Шеллінга та Гегеля, але серед спадщини великих філософів найбільше симпатизував вченню Спінози. За переконанням Куліша, Бог присутній у нас і говорить через наше серце. При цьому для молодого літератора, як для типового представника культури українського романтизму, «серце», «внутрішня людина» нерозривно пов'язані з рідною землею й народом, дух якого розкривається й виражається через творчо обдаровану особистість. Під впливом Максимовича (якому він допомагав у дослідницькій роботі) Пантелеймон Олександрович захопився українською історією й етнографією. В якості співробітника Київської археографічної комісії він багато подорожував Правобережною Україною, вивчав історичні документи і пам'ятки минулих епох, знайомився з фольклором і народним життям. У той час були написані його романтичні балади, повість «Михайло Чарнишенко,

*Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897)
(автопортрет 1830-х)*

*Пантелеймон Олександрович Куліш
(Т.Г. Шевченко, 1843-1847 – не закінчено)*

або Малоросія вісімдесят років тому», поема «Україна» в дусі народних дум (1843).

В 1845-му році Пантелеймон Куліш, що вже набув популярності завдяки своїй літературній творчості й широкій філологічній ерудованості, був запрошений до Петербургу на посаду старшого вчителя гімназії та викладача російської словесності для іноземних студентів університету. Переїхавши в північну столицю в наступному році, він 22 січня 1847 р. одружився на 18-ти літній Олександрі Белозерській, сестрі свого київського товариша Василя Белозерського, до якої сватався вже протягом трьох років. Боярином Пантелеймона на весіллі був Тарас Шевченко. Пізніше Олександра Куліш під впливом свого чоловіка стала відомою українською письменницею, що публікувала оповідання, переважно на сюжети з народного життя, під псевдонімом «Ганна Барвінок». В Петербурзі інтерес Куліша до козацької України тільки зріс. Це, зокрема, яскраво проявилось в його «Повісті про український народ» (1846). Займаючись слов'язознавчими дослідженнями, за рекомендацією професора і ректора Петербурзького університету *Петра Олександровича Плетньова*³, він одержав наукове відрядження від Академії наук до Західної Європи для вивчення мов, побуту, історії й культури західних слов'ян. Однак уже у Варшаві Пантелеймона Куліша, як члена Кирило-Мефодіївського братства, заарештували й повернули в Петербург, де протягом трьох місяців він знаходився під слідством. Довести його приналежність до таємної антиурядової організації не вдалося. Проте, у вироку зазначалося: *«...хоча й не належав до зазначеного об'єднання, однак перебував у дружніх зв'язках з усіма його учасниками й ... помістив навіть в опублікованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від Імперії, - помістити в Олексіївський рavelін (Петропавлівської фортеці – Ю.Б.) на чотири місяці й потім відправити на службу у Вологду...»*. Після «щирого каяття», турбот сановних друзів дружини і її особистих клопотань покарання було пом'якшено: засудженого помістили на 2 місяця в арештантському відділенні військового госпіталю, а звідти відправили на поселення в Тулу.

*Олександра Михайлівна
Куліш-Белозерська
(1823-1911)*

Незважаючи на важке матеріальне становище, за три роки й три місяці в Тулі П. Куліш написав «Історію Бориса Годунова і Дмитра Самозванця», історичний роман «Сіверяни», який пізніше вийшов під назвою «Олексій Одноріг», автобіографічний роман у віршах «Євгеній Онегін нашого часу», роман «Петро Іванович Березін і його сімейство, або Люди, що вирішили будь-що бути щасливими», вивчав європейські мови. Напередодні 25-ти ліття царювання Миколи I, у 1850 р., ймовірно, завдяки клопотанням дружини, Плетньова і сенатора Кочубея, Куліш повернувся до Петербурга, де продовжував писати. Не маючи

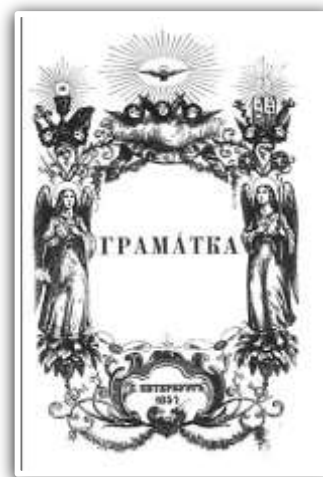
права на публікацію своїх творів, він розмістив їх під псевдонімом «Микола М.» у некрасівському «Современнику» повісті російською мовою та двотомні «Записки про життя Миколи Васильовича Гоголя». У березні 1858 р. Пантелеймон Куліш з дружиною здійснив подорож Західною Європою, де йому не сподобалось. Його ідеалом стає патріархальне життя на хуторі. Знайомство на Полтавщині (де Куліш мав намір придбати власний хутір) з матір'ю автора «Тараса Бульби» і «Мертвих душ» спонукало його почати підготовку шеститомного зібрання творів і листів **Миколи Васильовича Гоголя** (с. 114). Після смерті Миколи І Пантелеймону Олександровичу дозволили друкуватися, і він розгорнув широку суспільну й публіцистичну діяльність. У той час вийшов двотомник його фольклорно-історичних та етнографічних матеріалів «Записки про Південну Русь», написаний «кулішівкою» - спеціально розробленим Кулішем українським фонетичним алфавітом, який пізніше надався і для видання «Кобзаря» Шевченка у 1860 р., і для журналу «Основа». Побачив світ його перший історичний роман українською мовою «Чорна рада, хроніка 1663 року» (1859). Цей твір ознаменував перехід Куліша від романтичного сприйняття національного минулого до історико-етнографічного реалізму. Відтепер він дивиться на козацтво критично, описуючи його не як однорідну масу, а як складний конгломерат людей різного соціального походження і стану з несхожими прагненнями й політичними переконаннями. Однак у цілому його оцінка ролі козацтва в історії України ще залишалася позитивною.

До кінця 1850-х років у Петербурзі зібралися багато з колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства, звільнених від накладених на них покарань, зокрема Костомаров, Белозерський і Шевченко. Залишаючись прихильниками ідей народної просвіти й соціального звільнення, в умовах підготовлюваних під егідою Олександра II суспільних перетворень, вони разом активно включилися у роботу. В той час на урядовому рівні було піднято питання про відкриття початкових українських шкіл, для роботи яких Куліш підготував і видав свою українську «Граматку» (1857). Тоді ж у Петербурзі він заснував видавництво, у якому публікував твори українських письменників минулого й сучасників, а також став випускати альманах «Хата».

Разом з Белозерським, Костомаровим і Шевченко він заснував петербурзьку українську «Громаду», більшість представників якої знаходились на ліберально-демократичних позиціях. Члени цього об'єднання заснували журнал «Основа», що виходив у 1861-1862 роках, в якому Пантелеймон Куліш розмістив кілька своїх літературних й історичних творів, зокрема розділ «Історії України

*Пантелеймон
Олександрович Куліш.
(Фото 1860-х)*

*«Граматка»
П. Куліша (1857)*

від найдавніших часів», «Хмельниччину» і «Виговщину». В 1862 р. вийшов його віршований збірник «Досвітки. Думи й поеми».

Невдовзі, під впливом польського повстання, з'явився секретний циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва від 18 липня 1863 року, відповідно до якого істотна частина публікацій українською мовою була призупинена. Як причину заборони, в циркулярі зазначено зростаючу кількість публікацій українською мовою, «що співпадає з політичними задумами поляків» й відповідає «сепаратистським задумам» деяких українців. У циркулярі підкреслено, з посиланням на анонімних українців, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може» і що українська мова є та ж російська мова, тільки зіпсована польським впливом на неї. Циркуляр пропонував цензурним комітетам заборонити публікацію релігійних, навчальних і освітніх книг українською мовою, але дозволяв друк художньої літератури.

Як державний службовець, Пантелеймон Куліш у 1864-1868 рр. працював у втихомирений Варшаві директором комісії з духовних справ і членом комісії з перекладу польського законодавства разом з другом юності і шурином Василем Белозерським. Це давало йому можливість часто відвідувати закордонний на той час Львів, а в 1871 р. одержати відрядження до Відня. Тоді ж відбулись значні зміни в ідеологічній орієнтації Куліша. Тісне спілкування з галицькою українською демократичною інтелігенцією мало наслідком численні публікації його творів у львівських журналах «Вечерниці», «Мета», «Правда», у тому числі перших перекладів біблійних текстів українською мовою. За словами **Івана Яковича**

**Василь Михайлович
Белозерський
(1825-1899)**

Франка, «Куліш був головним двигуном українофільського руху в Галичині в 1860-х і майже до половини 1870-х років». Там він ретельно ознайомився з польськими джерелами щодо української історії, зокрема козацьких часів. Це сприяло остаточному відкиданню колишнього, романтичного сприйняття минулого України, в тому числі й найбільш героїчних сторінок Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Відношення Пантелеймона Куліша до ролі козацтва в українській історії поступово стало відверто негативним. Масові народні повстання 16-17 століть він почав сприймати як руйнівну стихію, що протистоїть цивілізаторській місії Польщі на сході. При цьому він не ідеалізував колоніальну політику поляків в Україні, бачив жорстокості, що спричинялися ними, пограння народних прав і святинь. Ці настрої, які багато у чому відтворювали традиційні для польської історіографії погляди, відбилися в його дослідженні «Перший період козацтва від його початку до ворожнечі з поляками», виданому у Львові в 1868 р. Перебуваючи в Галичині й підтримуючи дружні стосунки як з місцевими русинськими (українськими), так і з польськими колами, Куліш докладав чимало зусиль для їхнього примирення. У 1873 р. в Петербурзі вийшла його фундаментальна тритомна «Історія возз'єднання Русі», у якій автор прагнув документально підтвердити ідею історичної шкоди народ-

но-визвольних рухів 17 століття й піднести культуртрегерську місію польської шляхти, ополяченого українського дворянства й Російської імперії в історії України. Однак, зробивши висновок про нездатність козацтва створити власну державу, він вважав, що приєднання до Росії було найменшим з можливих зол (враховуючи хаос часів «Руїни» і цілком реальні для другої половини 17 століття перспективи відновлення влади Польщі або підпорядкування Туреччині). Продовженням цієї теми став додатковий том «Матеріалів» (1874-1877), а також «Мальована Гетьманщина» (1876) і «Козаки у відношенні до держави й суспільства» (1877). В цих творах автор рішуче виступає проти ідеалізації козацтва й гайдамаччини, змальовує їх як деструктивні сили, позбавлені ідеалів державності. Це, по суті, означало прийняття Кулішем офіційних засад імперській історіографії, що відштовхнуло від нього практично усіх друзів і шанувальників з числа українофілів.

В цей час вийшов Емський указ - розпорядження імператора Олександра II, підписане 30 травня 1876 року в місті-курорті Бад-Емс (Німеччина), спрямоване на обмеження використання й викладання української мови у Російській імперії. Він доповнював основні положення Валувєвського циркуляра 1863 р. Безпосереднім приводом до цього став меморандум, поданий імператору помічником піклувальника Київського навчального округу *Михайлом Володимировичем Юзефовичем*⁴ (колишнім куратором Київського навчального округу, який влаштував колись юного Куліша на роботу до Київської гімназії), що підкреслював прагнення українських просвітителів до *«вільної України у формі республіки, з гетьманом на чолі»*. Емський указ забороняв: увозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою, видавати нею оригінальні твори й робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, влаштовувати театральні вистави і публічні читання. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятки та художні твори, але лише за умови їх написання згідно з загальноросійською орфографією (не «кулішівкою», а «ярижкою») та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку. Місцевій адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек були вилучені книги українською мовою, що не відповідають зазначеним вимогам. Крім того, указ пропонував зажадати від піклувальників Харківського, Київського і Одеського навчальних округів іменного списку викладачів з оцінкою благонадійності кожного відносно «українофільських тенденцій», і визнаних неблагонадійними або сумнівними перевести на роботу у великоросійські губернії, а також пропонував, щоб у навчальні заклади цих округів призначалися викладачі переважно «великоруського» походження. У такій суспільній атмосфері неприйняття позицій Пантелеймона Олександровича Куліша як історика з боку українофілів значно посилювалося. Навіть старий друг Микола Костомаров ставився до нього з осудом. Не допомогла спроба перебратись до Львова у 1881 р., де Куліш видав збірку «Хуторна поезія», росій-

Поховання П.О. Куліша, О. М. Куліш-Белозерської та В.М. Белозерського в історико-меморіальному заповіднику «Ганнина Пустинь» (с. Мотронівка)

ський тираж якої був конфіскований у 1879 р. відповідно до Емського указу. Місцева українська інтелігенція теж відвернулася від нього. Не допоміг навіть звернення до українських просвітників про посилення культурно-освітньої роботи всупереч усім несприятливим обставинам. Розчарований у своїх зусиллях в 1883 р. Пантелеймон Куліш повернувся до рідного краю й, оселившись у маєтку дружини на хуторі Мотронівка на Чернігівщині, повністю віддався творчій роботі. Будучи поліглотом, він робив

численні переклади українською мовою з Біблії, Шекспіра, Байрона, Гете, Шиллера, Гейне, написав драму «Байда, князь Вишневецький», поему «Маруся Богуславка», видав у Женеві третій поетичний збірник «Дзвін». Обґрунтування власних поглядів на козаччину й роль Богдана Хмельницького він продовжив у тритомній монографії «Відпадання Малоросії від Польщі (1340-1654)» (1888-1889), а також у дослідженні «Українські козаки й пани у двадцятиліття перед бунтом Хмельницького» (1895). В цей час Пантелеймон Олександрович зацікавився історією й культурою раніше йому повністю далекого мусульманського світу. Ісламській тематиці присвячена його пізня поема «Магомет і Хадиза» (1883). Помер він 14 лютого 1897 року, набагато переживши друзів своєї буремної юності.

ПРИМІТКИ

¹ Див. примітку 7 на с. 108.

² Див. примітку 20 на с. 161.

³ Див. примітку 5 на с. 124.

⁴ *Михайло Володимирович Юзефович* (1802-1889). Народився у Полтавській губернії. Предки Юзефовича походили з реєстрових козаків, що служили польським королем і отримали за це шляхетські привілеї. Куратор Київського учбового округу (1846 - 1858), голова Київської археографічної комісії (1857 - 1889), один із засновників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, голова комісії для збудування пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Юзефович був одним з ініціаторів закриття газети «Київський телеграф», Південно-Західного відділу географічного товариства і видання Емського ука-

зу 1876 року, для розробки якого в Петербурзі була скликана надзвичайна комісія за участю міністра внутрішніх справ, міністра освіти, оберпрокурора Синоду, головного начальника III Відділення і самого Юзефовича. Юзефович був також посередником у справі субсидій царського уряду москвофільському «Слову» у Львові.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА

- 100 найвідоміших українців / Автори статей: Гнатюк М., Стус Д., Громовенко Л., Павленко Ю. та ін. М.: Вече ; К.: Орфей, 2002. 584 с.
- Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем и Академией. В 2 т. Киев, 1856. 913 с.
- Большая биографическая энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_biography/ (останній перегляд: 23.02.2020)
- Вересаев В. В. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников: С иллюстрациями на отдельных листах. М.; Л.: Academia, 1933. 529 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://feb-web.ru/feb/gogol/critics/veg/veg-001-.htm> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах «Золоті імена України» // Гол. ред. О. Шокало. К.: Євроімідж, 2001. 624 с.
- Відомі українці / Электронная библиотека Князева. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/100nu/index.htm> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Данилевский Г.И. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харків: САГА, 2010. 406 с.
- Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
- Древо. Открытая православная энциклопедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://drevo-info.ru/articles.html> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Електронна енциклопедія історії України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Енциклопедія історії України у 10 т. К.: Наукова думка, 2003-2011.
- Енциклопедія українознавства в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович.- Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989.- 4016 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Життєписи великих українців / Упор. М.С. Тимошик. К.: Либідь, 1999. 448 с.
- Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. 2-е вид. К. : Обереги, 2004. 480 с.
- Зубков С. Євген Павлович Гребінка. Життя і творчість. К.: Державне видавництво художньої літератури, 1962. 210 с.
- Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах. Авт. тексту О. Кучерук; іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького - Видання перероблене, доповнене. К.: Спалах, 2004. Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.). 216 с.
- Історія України в особах: IX-XVIII ст. К.: Видавництво «Україна», 1993. 396 с.
- Історія української культури у п'яти томах / Гол. Ред. В.А. Смолій. Т. 1-3. К., 2001, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Клімов А.А. Видатні українці. Х.: Веста, 2010. 224 с.

- Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. Київ: Б. вид., 1997 . 198 с.
- Музеи Европы. О художниках и картинах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nearyou.ru/> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Том 1. К.: Український письменник, 2007. 463 с.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. К.: «АртЕк», 1998. 728 с.
- Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: Филол. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovary.ya.ru> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Русский биографический словарь: В 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. 1896-1918. Максимович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rulex.ru/xPol/> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. Київ, 2005. 543 с. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <https://www.academia.edu/21626979> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Сурай Ю. І. Микола Гоголь в історії української культури (до 150-річчя з дня смерті) // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2002. Вип. 12. С. 516 -520.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В.М. Складенко, Т.В. Иовлева, В.В. Мирошникова, М.А. Панкова; Худож.-оформитель Л.Д. Киркач-Осипова. Х.: Фолио, 2007. 463 с.
- Усенко П.Г. Сошенко Іван Максимович [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Soshenko_I (останній перегляд: 23.02.2020)
- Хронос. Всемирная история в интернете. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrono.info> (останній перегляд: 23.02.2020)
- Шевченківський словник. У двох томах. К., 1976. Максимович [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/zsuv.css> (останній перегляд: 23.02.2020)

Бойко Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії факультету менеджменту та права ВНАУ

Історія української культури в біографіях видатних діячів.
Частина II. Випуск 3 (XIX століття)

Викладено в авторській редакції

В оформленні першої сторінки
обкладинки використано:
Тарас Григорович Шевченко
(1814-1861).
Автопортрет, 1840-1841.

Підписано до друку _____ Формат x84/16.

Папір офсетний. Друк лазерний

Ум. друк арк. 5,2 Тираж 100 прим. Зам. ____

Віддруковано у редакційно-видавничому відділі
Вінницького національного аграрного університету
м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, 21008

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5009 від 10.11.2015

